

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-
ЗНАВ-
СТВО

1

---

1 9 7 3

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

Випуск 1

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ КИЇВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

КИЇВ—1 9 7 7

У збірнику публікуються статті вчених-мовознавців з методологічних, теоретичних питань мовознавчої науки; дослідження з окремих розділів мовознавчих дисциплін, що читаються в університетах та педінститутах.

Розрахований на науковців, викладачів мовознавчих кафедр, аспірантів, учителів-словесників та студентів-філологів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відповідальний редактор), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. А. О. Білецький, доц. О. І. Білодід (заст. відповідального редактора), проф. Й. О. Дзендзелівський, доц. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відповідальний секретар), проф. І. І. Ковалик, проф. А. П. Коваль, проф. Ф. П. Медведєв, проф. А. П. Медушевський, проф. В. М. Русанівський, доц. Н. І. Тоцька, М. Д. Чебурко.

Адреса редакції: 252017, Київ — 17, бульвар Т. Шевченка 14, Київський університет, філологічний факультет, кафедра української мови.

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Выпуск 1

(на украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Киевском государственном университете

Редактор *Л. Л. Щербатенко* *І. С. Коломієць*
Художній редактор *В. Д. Лелеко*
Технічний редактор *О. Д. Окопна* Коректор *Мельник В. В.*

Здано до набору 27.11 1973 р. Підписано до друку 20.1X 1973 р. Формат паперу 60×90^{1/16}. Сорт і № паперу друкар. № 3. Фіз.-друк. арк. 8,0. Умовн. арк. 8,0. Обл.-видавн. арк. 8,8. Папер. арк. 4,0. Тираж 470. Видавн. № 106. БФ 06995. Ціна 63 коп. Зам. № 3340

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа» при Київському державному університеті, 252001 Київ, Героїв революції, 4а.

Надруковано з матриць головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, м. Київ, вул. Довженка, 3 в 4 військовій друкарні

© Видавниче об'єднання «Вища школа» 1973

У $\frac{0711-106}{M224 (04) - 73}$ БЗ-25-31-72

Академік І. К. БІЛОДІД
(Київ)

ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ МОВ І ЙОГО ВТІЛЕННЯ В ЖИТТІ НАРОДІВ СРСР

З високою урочистістю, з величезним піднесенням народи нашої країни відзначили ювілей своєї рідної держави — 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Вони зустріли цей славетний, епохальний ювілей розквітом життя розвинутого соціалістичного суспільства, побудованого на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, єдності і дружби всіх її націй і народностей, що складають єдиний радянський народ.

Однією з відзначних рис цього суспільства є й те, що тут, як підкреслюється у Постанові ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, «створено необхідні умови для активної участі трудящих усіх національностей у розвитку науки, техніки, культури. Закономірними в духовному житті стали розквіт, зближення і взаємозбагачення культур соціалістичних націй та народностей»¹.

Великим досягненням у здійсненні ленінської національної політики КПРС за цей 50-річний історичний період є, зокрема, розвиток і розквіт мов соціалістичних націй і народностей СРСР.

Як відомо, в ленінській теорії соціалістичної революції, зокрема в програмі Комуністичної партії з національного питання², розвиток національних мов народів займає велике і важливе місце.

Це впливає з розуміння значення мови в історії людства, його прогресу; значення національних мов народів у революційній боротьбі, ролі мови як засобу зв'язку між історичними епохами, духовної скарбниці народу і людства, що зберігає у віках досягнення матеріальної і духовної культури.

У соціалістичному багатонаціональному суспільстві мова є одним з могутніх факторів залучення найширших трудящих мас різних націй і народностей до активного державного, політичного, суспільного, культурного, спільного матеріально-культурного життя і діяльності — до всього процесу соціалістичного і комуністичного будівництва.

Боротьба за рівноправність мов народів у багатонаціональній державі, за освіту рідною мовою, за вільне, безперешкодне

користування рідною мовою в усіх сферах життя, творчості, за багатогранне удосконалення літературної мови народу як знаряддя духовного життя суспільства, інтелектуального розвитку кожної людини складала одну з головних позицій усїєї теоретичної основи і напрямку практичної революційної діяльності Комуністичної партії на всіх етапах її історії.

Для глибокого розуміння цього питання велике методологічне значення мають марксистсько-ленінське положення про мову як характерну, визначальну рису, ознаку різних форм людських спільностей, зокрема про її роль у формуванні нації. Як відомо, у марксистсько-ленінському визначенні нації мова, поряд, у поєднанні з іншими важливими компонентами, виступає як одна з основних ознак цієї спільності.

Історичною закономірністю, за Ф. Енгельсом, було те, що «як тільки відбулось розмежування на мовні групи..., ці групи, природно, стали певною основою утворення держав, національностей почали розвиватися в нації»³.

Отже, в даному разі, процеси утворення «мовних груп» та їх розвиток тісно зв'язані з процесом перетворення донаціональної спільності — в націю. Ця закономірність у певні історичні періоди — більш ранні чи більш пізні — характерна для формування усіх європейських націй. Процеси мовного розвитку в період остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом і їх зв'язок з суттю цього періоду, зокрема з національними рухами, привертала пильну увагу В. І. Леніна. «Економічна основа цих рухів, — відзначав він, — полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвитку цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова — найважливіший засіб людського спілкування; єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізмові, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем»⁴.

Отже, тут сформульовані найважливіші марксистсько-ленінські методологічні положення, що визначають суть нації як історичної спільності людей, об'єднаної міцними внутрішніми економічними зв'язками, територією, єдиною мовою, певними рисами культури. Мова названа тут як найважливіший засіб людських зносин і як одна з найважливіших ознак нації, що В. І. Ленін не раз підкреслював і в ряді інших своїх праць.

З другого боку, тут чітко схарактеризовано соціально-історичне значення єдності національної мови, її безперешкодного розвитку і закріплення в літературі. Єдність мови нації фіксує, по-перше, обмеження сфер вживання ряду територіальних діалектів, що відігравали свою значну роль у розвитку і житті мови в період дона-

ціональної єдності (на етапі народності, наприклад), і піднесення центральних мовних (діалектних) масивів, що стали основою єдності національної мови; по-друге, ця єдність мови нації характеризується закріпленням народно-розмовної мови в літературі, тобто літературна мова нації базується на народно-розмовній національній основі, і в цьому його істотна відмінність від мовного розвитку в донаціональний період, коли літературна мова не була тісно зв'язана з народно-розмовною основою, мовленням, навіть більше: в ролі літературної, писемної мови могла бути використана й інша мова (наприклад, церковнослов'янська — у східних і деяких південних слов'ян, латинська — в ряді західноєвропейських країн — і тому под.).

Викладені вище й інші, що стосуються цієї проблеми, теоретичні висновки класиків марксизму-ленінізму лягли в основу сучасного наукового визначення нації, де мові надається важливого значення серед таких ознак, як територія, економіка, специфічні риси культури й характеру ⁵.

Національній мові — мові нації властиві риси полівалентності, бо вона охоплює своїми писемним і усним типами всі сфери соціальної структури суспільства, всі грані життя й діяльності людини, тобто вона не може бути категорією надбудовною, як твердили деякі автори. Мова — категорія загальнонаціональна, а не класова. Помилкові погляди в цьому питанні академіка М. Я. Марра одержали в сучасному мовознавстві різко негативну оцінку, і до подібних тверджень ніхто вже не повертається.

Проте наявність єдиної національної мови не уніфікує суспільної свідомості, мислення людей, що належать до однієї нації, але до різних класів, бо «мати одну мову — це не значить однаково мислити» ⁶. Національна мова не є також категорією, що відокремлює її носіїв від інших народів, які говорять іншими національними мовами, такою, що нібито перешкоджає загальній, загальнолюдській логіці мислення, засвоєнню загальнолюдських інтелектуальних цінностей, досягнень цивілізації, прогресу. В обох цих випадках поняття «національне мислення» не витримує критики. У першому випадку слід враховувати, що відображення об'єктивної дійсності в свідомості людини і фіксування цього процесу в мові відбувається на основі соціального і духовного досвіду людини, що обумовлює і певні соціальні, класові моменти у використанні мови, певні принципи мовної політики. У другому випадку треба враховувати те, що структура національної мови не може визначати і замикає структуру і характер мислення людини, її свідомості. Передова лінгвістична думка світу рішуче відкинула твердження деяких учених (зокрема, так звану теорію лінгвістичної відносності Е. Сепіра — Б. Уорфа ⁷) про те, що нібито наявний «примітивізм» мови визначає й примітивізм мислення і що це є причиною нездатності таких мов до розвитку й сприйняття загальної цивілізації, загальних мовних цінностей. Як показав історичний досвід, за сприятливих умов мови усіх народів виявляють і ефективно

реалізують свої потенціальні можливості для розвитку й удосконалення.

В досоціалістичний період життя нації літературна мова не має ще тих рис монолітності, які притаманні літературній мові соціалістичної нації. В капіталістичній державі літературна мова не є цілковитим надбанням усіх класів і соціальних груп нації. Трудящі маси, що не мають в буржуазному суспільстві належної освіти, не можуть повністю користуватися здобутками літературної мови у своїй діяльності і спілкуванні; велика кількість їх залишається взагалі неписьменною. У цей період ще значно поширена діалектна стихія, чим створюється специфічний мовний дуалізм — літературна мова і діалекти, який усувається вже у період життя соціалістичної нації, в соціалістичному суспільстві, яке досягло високого загального рівня освіти, наукового розвитку і прилучення до них широких мас.

Досягненню монолітності національної мови в буржуазному суспільстві перешкоджає також мовна політика правлячих класів, що намагаються нав'язати літературній мові свої настанови розвитку, далекі від демократизму, вимог зрозумілості, доступності літературної мови, наукової основи її розвитку. Прикладами такого викривлення, засмічення чистоти літературної мови класово-тенденційними ідеологічними елементами була, наприклад, практика гітлерівського фашизму у відношенні до загальнонародної німецької мови, що нав'язувала їй, особливо в лексиці, семантиці, в деяких елементах синтаксису, штучну, таку, що суперечить природі мови, словотворчу механіку, насильницьку концентрацію виразу своїх ідеологічних тенденцій, не властивих семантичній системі мови⁸. Ці тенденції спостерігаються і в практиці деяких видань німецькою мовою в сучасній ФРН, у Західному Берліні (особливо видання А. Шпрінгера) і под.⁹. В літературній мові соціалістичної нації для подібних тенденцій немає соціального ґрунту, і літературна мова набуває характеру монолітності у своїх писемному й усному типах, стає загальним здобутком усіх членів суспільства, який відображає у своєму розвитку прогрес цього суспільства в матеріальній і духовній галузях, його єдині методологічні настанови.

Класики марксизму-ленізму велику увагу приділяли, зокрема, проблемі розвитку мови і мов у **багатонаціональних** державах. В. І. Ленін ще в кінці ХІХ — початку ХХ ст. глибоко вивчав мовну ситуацію у таких багатонаціональних країнах, як Росія, Австрія, Швейцарія, Бельгія, Німеччина та ін., тобто правове становище народів, що населяють ці держави, і реальну мовну дійсність, пов'язану з цим становищем. Як відомо, ця мовна ситуація характеризувалася жорстоким пригнобленням «недержавних» мов, тобто мов тих народів, які буржуазними ідеологами, реакціонерами називались в Росії «інородцями», а в Австрії, Німеччині — історично «безперспективними» націями і народностями.

Виходячи з положення про те, що справедливе розв'язання національного питання, у тому числі й мовного (а національне питання

В. І. Ленін вважав частиною загального «робітничого питання»¹⁰⁾, можливе тільки в соціалістичному суспільстві, В. І. Ленін пов'язував боротьбу народів за розвиток своїх національних мов із загальною програмою революційної боротьби трудящих за їх соціальні і національні права. Він буквально розгромив різні «теорії» опортуністів і псевдомарксистів з II Інтернаціоналу — К. Каутського, О. Бауера, К. Реннера та ін., що висували концепції «національно-культурної автономії» при збереженні класового, державного панування буржуазії, асиміляції однією культурою і мовою інших культур і мов народів, про нібито «природну» перевагу одних мов над іншими, «менш обдарованими» і тому под.

В. І. Ленін і Комуністична партія рішуче боролися за престиж і права національних культур (в ленінському розумінні змісту культури) і мов усіх народів, підкреслюючи, що за сприятливих умов мови усіх народів можуть досягти високого рівня у своєму розвитку і бути знаряддям прогресу і боротьби народів за свої права. Величезне значення національної мови в житті і боротьбі народів В. І. Ленін підкреслював не раз, наприклад: «Ми любимо свою мову і свою батьківщину...»¹¹⁾, — писав він, ставлячи поруч ці дві суспільно-історичні категорії, ці два поняття самого світогляду народу. Боротьбу, зокрема, українського народу проти царизму В. І. Ленін визначав як рух «...до свободи і до рідної мови...»¹²⁾. Мову і територію він називав «вічними»¹³⁾ компонентами у понятті б а т ь к і в щ и н а, підкреслюючи цим їх значення серед найважливіших ознак нації, батьківщини.

Ще в дореволюційний час В. І. Ленін боровся за рівноправність усіх націй і мов у багатонаціональній державі. Він вважав, що кардинальне розв'язання цих питань є однією з основних підвалин демократичної держави. У демократичній державі, підкреслював він, не повинно бути «ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови! Ні найменшого утиску, ні найменшої несправедливості до національної меншості!»¹⁴⁾. «Демократична держава безумовно повинна визнати **повну свободу** рідних мов і відкинути **всі** привілеї однієї з мов»¹⁵⁾.

Як відомо, державно-політичний лад царської Росії, Австро-Угорщини й ряду інших багатонаціональних держав законодавчо закріпив мову пануючої нації як мову державну (це залишилося і в ряді сучасних держав). В. І. Ленін висловив категоричне заперечення обов'язкової державної мови: «...соціал-демократія, — писав він, — відкидає «державну» мову»¹⁶⁾. Він обгрунтував вимогу про відсутність «...обов'язкової державної мови, при забезпеченні населенню шкіл з викладанням всіма місцевими мовами»¹⁷⁾.

В. І. Ленін звертав увагу на те, що саме робітничий клас є справжнім борцем як за інтернаціональну єдність пролетарів, так і за національну справу народів, а «...буржуазія **зраджує** інтереси свободи, батьківщини, мови й нації, коли встає перед нею революційний пролетаріат»¹⁸⁾.

Ще в дореволюційні роки увагу В. І. Леніна привертало також питання про мову міжнаціонального спілкування народів, що живуть у багатонаціональній і багатомовній державі. Спостерігаючи мовну ситуацію в країнах Європи, Америки та ін., посилення економічних, історичних, наукових і культурних зв'язків між народами, між робітниками різних національностей, він бачив історичну потребу і необхідність у мовах міжнаціонального спілкування, які були б обрані для цієї мети трудящими цілком добровільно, у своїх життєвих інтересах. Ще в 1913 р. В. І. Ленін писав, що «...потреби економічного обороту завжди змусять національності, які живуть в одній державі (поки вони захочуть жити разом), вивчати мову більшості. Чим демократичніший буде лад Росії, тим ... найстійніше потреби економічного обороту штовхатимуть різні національності до вивчення мови, найбільш зручної для спільних торгових зносин»¹⁹; «...потреби економічного обороту самі собою **визначають** ту мову даної країни, знати яку більшості **вигідно** в інтересах торгових зносин. І це визначення буде тим твердіше, що його прийме добровільно населення різних націй, тим швидше і ширше, чим послідовніший буде демократизм...»²⁰.

Такою мовою міжнаціонального спілкування ще в дореволюційній Росії стала російська мова. Всупереч царській реакції, ідеології буржуазного націоналізму і шовінізму різних мастей високо-розвинена російська мова, яка до пригноблених народів несла світло визвольних ідей і передової культури, стала для народів Росії мовою міжнаціонального спілкування і єднання. Цього палко прагнули самі численні народи Росії, що знайшло своє вираження у ряді відомих висловлювань революційних і культурних діячів багатьох народів нашої країни і світу. В. І. Ленін боровся за те, щоб були ліквідовані перешкоди, що утруднюють «...великій і могутній російській мові доступ в інші національні групи...»²¹, щоб були створені умови, за яких би «кожний житель Росії мав можливість навчитися великої російської мови»²². Своєю творчою допомогою російська мова сприяла виробленню писемності багатьох безписемних мов народів Росії, підвищенню рівня досконалості ряду молодописемних і старописемних мов. Вона стала могутнім засобом єднання вільнолюбних народів багатонаціональної держави в їх боротьбі за соціальні і національні права.

З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін, Комуністична партія і Радянський уряд приділяють максимум уваги до всіх націй і народностей СРСР, до розвитку їх мов. У Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік урочисто відзначається, що в таборі соціалізму, в соціалістичній державі, якою є Радянський Союз, панує «...взаємне довір'я і мир, національна свобода і рівність, мирне співжиття і братнє співробітництво народів»²³. У «Договорі про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», прийнятому 30 грудня 1922 р., підкреслюється, зокрема, положення, що характеризує рівноправність національних мов народів СРСР і їх високий пре-

стиж, входження їх у сферу державно-політичної, соціально-громадської практики, діяльності: «Декрети і постанови Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому Союзу друкуються мовами, загальноживаними в союзних республіках (російська, українська, білоруська, грузинська, вірменська, тюркська)²⁴. Разом із збільшенням кількості республік СРСР збільшувалася і сім'я мов з цими функціями.

В. І. Ленін ще за свого життя всіляко піклувався про всебічне забезпечення розвитку національних мов, освіти цими мовами, друкування різноманітної літератури, відкриття друкарень у різних республіках, які б забезпечили цю справу.

Під керівництвом В. І. Леніна, як відомо, була розроблена Резолюція X з'їзду РКП (б) «Про чергові завдання партії в національному питанні» (15 березня 1921 р.), де, зокрема, підкреслюється завдання — «допомогти трудовим масам невеликоруських народів догнати центральну Росію, що пішла вперед, допомогти їм: а) розвинути і зміцнити у себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; б) розвинути і зміцнити у себе діючі на рідній мові суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з людей місцевих, що знають побут і психологію місцевого населення; в) розвинути у себе пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні установи на рідній мові; г) поставити і розвинути широку сітку курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру на рідній мові...»²⁵.

Комуністична партія приділяла велику увагу цим питанням і в дальшому розвитку радянського суспільства, що зафіксовано у постановах її з'їздів, конференцій, пленумів ЦК і тому под.

В. І. Ленін надавав цьому питанню міжнародного революційного значення, бо у своїх бесідах з іноземними журналістами, діячами підкреслював положення про вільний розвиток національних мов народів Радянської країни: «...ми всіляко допомагаємо, — говорив він американському журналістові в 1919 році, — самостійному, вільному розвитку кожної народності, ростові й поширенню літератури рідною для кожного мовою...»²⁶. У 1922 р. В. І. Ленін пояснював іншому кореспондентові: «Наш досвід створив у нас непохитне переконання, що тільки величезна уважність до інтересів різних націй усуває ґрунт для конфліктів, усуває взаємне недовір'я, усуває побоювання будь-яких інтриг, створює те довір'я, особливо робітників і селян, що говорять різними мовами, без якого ні мирні відносини між народами, ні скільки-небудь успішний розвиток усього того, що є цінного в сучасній цивілізації, абсолютно неможливі»²⁷.

Рівноправність національного життя народів СРСР, у тому числі й рівноправність, всебічне сприяння розвитку національних мов, забезпечення їх престижу, було здійснено на ділі й закріплено законодавчо Конституцією Союзу РСР і Конституціями союзних республік: Стаття 123-я Конституції СРСР проголошує: «Рівноправність

громадян СРСР, незалежно від їх національності і раси, в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя є непорушним законом. Будь-яке пряме чи посереднє обмеження прав чи, навпаки, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової і національної належності, так само, як і будь-яка проповідь расової чи національної виключності, чи ненависті і зневаги — караються законом». Статті 40, 110 говорять спеціально про права мов народів СРСР: «Закони, прийняті Верховною Радою СРСР, публікуються мовами союзних республік...», «Судочинство провадиться мовою Союзної чи Автономної республіки із забезпеченням для осіб, що не володіють цією мовою, повного ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою».

Високе право навчати своїх дітей рідною мовою зафіксовано також в Законі про школу.

Як відомо, благородна конституційна традиція поваги до національних мов, до їх престижу виявляються також і в тому, що, як відомо, центральна преса Радянського Союзу систематично повідомляє громадськість, що ось такі важливі документи, праці, постанови опубліковані мовами народів СРСР.

Всі ці заходи КПРС і Радянського уряду, здійснювані на основі ленінської національної політики, цілком забезпечили розвиток і вдосконалення національних мов народів СРСР, їх ефективне функціонування в усіх сферах державно-політичного, виробничо-економічного життя нашої багатонаціональної країни, в галузі науки, культури, освіти, у побуті. Високий рівень літературних мов соціалістичних націй СРСР, наявність у них всіх функціональних стилів — наукового, публіцистичного, ділового, словесно-художнього, епістолярного, літературного усного мовлення і тому под. — це яскраве свідчення піклування партії і уряду про розвиток національних мов народів СРСР. Саме за допомогою національних мов до соціалістичного будівництва, до багатогранного державного, громадського, культурно-освітнього, всього духовного життя були залучені найширші маси націй і народностей СРСР.

Рівноправність національних мов народів, їх всебічний розвиток і вдосконалення — це програмне положення Комуністичної партії, що фіксується на всіх етапах її історії як складова частина загальної боротьби за революційне перетворення суспільства. Програма КПРС відображає і сучасний стан і перспективи розвитку національних мов народів СРСР. «Забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов. В умовах братерської дружби і взаємного довіря народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення»²⁸.

Програма КПРС відображає також ставлення до російської мови, що утвердилося у мовному житті народів СРСР: «Процес

добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, який відбувається в житті, має позитивне значення, бо це сприяє, взаємному обмінові досвідом і прилученню кожної нації і народності до культурних досягнень усіх інших народів СРСР і до світової культури. Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального єднання і співробітництва всіх народів СРСР»²⁹.

У мовному житті народів Радянського Союзу встановилася загальноновизнана практика: гармонійне поєднання функцій національних мов країни і мови міжнаціонального спілкування і єднання — російської мови. При цьому національні мови радянських народів діють у всіх сферах суспільного життя як високорозвинені літературні мови. Російська мова з честю виконує свої завдання мови міжнаціонального спілкування і співробітництва народів СРСР, мови міжнародного діяння. У всіх республіках СРСР народи, поряд зі своїми національними мовами, глибоко вивчають, оволодівають і російською мовою, яка розширює, збільшує життєві можливості людини в нашій багатонаціональній і багатомовній країні. Таким чином, у багатонаціональному радянському суспільстві широкої практики набув той тип плідної двомовності, який забезпечує повні функції як національних, рідних мов, так і другої мови — мови міжнаціонального спілкування. Досвід національно-мовного будівництва в СРСР використовується в ряді багатонаціональних країн світу.

Наукові і соціально-політичні основи двомовності в радянському суспільстві, які базуються на ленінському принципі рівноправності і вживання національних мов у всіх сферах суспільного життя, втілення цього принципу в житті народів СРСР знайшли своє висвітлення в ряді досліджень радянських мовознавців, зокрема, у такій фундаментальній колективній монографії, як «Проблеми двуязычия и многоязычия» (М., «Наука», 1972), що вийшла до 50-річчя з дня утворення СРСР. Тут підкреслені соціально-правові аспекти двомовності у радянському суспільстві, розквіт національних мов народів СРСР і добровільне обрання ними російської мови як мови свого міжнаціонального спілкування. Саме в соціалістичному суспільстві можливе це гармонійне поєднання функції мов, при якому національні мови не втрачають свого обличчя, своїх суспільних функцій. Адже відомо, що практика використання однієї з мов у ролі мови міжнаціонального спілкування спостерігається і в капіталістичних багатонаціональних державах. Однак там відбувається насильницьке нав'язування її народам без розвитку національних мов, без піднесення їх престижу, їх прав, їх суспільних функцій. При цьому національні мови приречені на пригноблене існування у сфері вузького, домашнього побуту, в рамках якого-небудь поселення і тому под. Таке становище спостерігається в ряді країн Африки, Азії, Америки.

Наукові дослідження цих питань у капіталістичних країнах не виходять за рамки вузьких аспектів двомовності. Наприклад, у 1967 році Канадський комітет ЮНЕСКО і Монктонський університет

провели спеціальний семінар, присвячений проблемам двомовності. У 1969 році було опубліковано матеріали цього семінару — «Description and Measurement of Bilingualism: an international Seminar University of Moncton. June 6—14, 1967.» L. G. Kelly, ed. Univ. of Toronto Press (1969), 442 p.

На жаль, учені, що брали участь у цьому семінарі, як свідчать їх доповіді, зачіпали тільки побутові, в кращому разі методико-педагогічні питання двомовності. Соціально-правові проблеми розвитку національних мов, їх суспільні, естетичні функції, шляхи їх розвитку і взаємовідношення з мовами міжнаціонального спілкування зачеплені не були, нібито й немає пригноблення національних мов багатьох народів Африки, Азії, Америки... Навпаки, тут навіть вихваляються переваги «мови білих» (зокрема, англійської)³⁰. Це красномовне, навіть кричуще замовчування у такому животрепетному питанні сучасності об'єктивно закликає до посилення боротьби за свободу і розвиток національних мов як частини загальної боротьби за соціальні і національні права пригноблених народів. Радянське мовознавство своїми теоретичними і практичними роботами дало світовій лінгвістичній науці фундаментальні дослідження про сім'ю 130 мов народів СРСР, їх історію, структуру, розвиток і функціонування, їх роль у житті багатонаціонального соціалістичного суспільства.

Ставлення до мов націй і народностей СРСР з боку Комуністичної партії і Радянського уряду ґрунтується на ленінському положенні про те, що національні відмінності між народами і країнами «будуть держатися ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі...»³¹.

У Програмі КПРС зафіксовано дальший шлях розвитку націй і національних мов: «З перемогою комунізму в СРСР відбудеться ще більше зближення націй, зросте їх економічна та ідейна спільність, розвинуться спільні комуністичні риси їх духовного обличчя. Проте стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей, — значно триваліший процес, ніж стирання класових граней»³².

Ленінські положення про розвиток національних мов народів СРСР, про російську мову як мову міжнаціонального спілкування народів СРСР, що є програмними основами політики КПРС і Радянського уряду в цьому питанні, повністю втілені в житті народів СРСР, у розвиненому соціалістичному суспільстві Радянського Союзу. У нашій країні сформувалася нова історична спільність людей — радянський народ, єдина інтернаціональна спільність, що характеризується монолітною дружбою усіх націй і народностей країни. Ця нова соціальна структура суспільства утворилася не шляхом асиміляції народів, нівелювання їх національних рис, ігнорування їх мов і культур, як це буває у багатонаціональних капіталістичних країнах, — вона виникла на основі постійного врахування «як спільних інтересів усього нашого Союзу, так і інтересів кожної з республік, що його утворюють, — така суть політики пар-

тії в цьому питанні»³³. Наше розвинуте соціалістичне суспільство досягло розквіту державного, економічного, духовного життя усіх націй і народностей великої багатонаціональної країни, піднесення цих національних здобутків до високого рівня єдиної багатонаціональної спільності, зокрема єдиної багатонаціональної культури з її інтернаціональним характером. Яскраву реалізацію одержує при цьому положення про соціалістичну за змістом, національну за формою культуру народів СРСР, про розквіт мов народів СРСР. «Викликає велике задоволення той факт, — говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС Л. І. Брежнев, — що плідотворний розвиток літератури і мистецтва відбувається в усіх наших республіках, на десятках мов народів СРСР, в яскравій різноманітності національних форм»³⁴.

У Радянському Союзі немає мов «державних» і «недержавних» — вони усі рівноправні в усіх сферах життя багатонаціональної Радянської держави. Про розквіт мов соціалістичних націй і народностей СРСР свідчить розвиток преси цими мовами. Ось деякі дані: «У небачених раніше масштабах створюються і публікуються мовами народів СРСР твори літератури і мистецтва, наукові праці, видаються газети і журнали. За роки Радянської влади вийшло понад 2,4 мільйона книг загальним тиражем 38,3 мільярда примірників. Книги видавалися 145 мовами, у тому числі 89 мовами народів СРСР... У країні випускається 7 863 газети, 5 966 журналів та інших періодичних видань»³⁵ мовами народів СРСР. Підкреслимо: книгодрукування в СРСР здійснюється 145 мовами народів світу (пор.: з близько 3 000 мов світу писемними літературними є близько 250³⁶), тобто більш як половиною літературних мов світу; у дореволюційний час в Росії література існувала тільки 13 мовами народів країни, а в СРСР — 89 мовами; десятки народів у роки Радянської влади вперше одержали писемність і літературну мову (малочисельні народності і групи СРСР — їх близько 60, деякі налічують трохи більше ста чоловік — добровільно, за мотивами доцільності, користуються мовами великих націй, серед яких вони живуть). Таким чином, здійснені споконвічні мрії і думи народів, які звучали у творіннях їх геніїв: «И назовет меня всяк сущий в ней язык», — сподівався О. С. Пушкін; «Нічим отверзуться уста», — вірив Т. Г. Шевченко...

Перепис населення СРСР 1970 року показав, що 94 проценти населення країни назвали своєю рідною мовою мову своєї національності, а шість процентів — мови інших національностей. Це величезна перемога лєнінської національної політики КПРС, що виховала у радянських людях як ідеологію пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму, любов до своєї великої Батьківщини — Радянського Союзу, так і любов до своєї нації, до її славних історичних традицій, її культури і її мови. Ці факти повністю заперечують вигадки буржуазних націоналістів, ревізіоністів і под. про «русифікацію», про насильницьку асиміляцію національних культур і мов. Одночасно перепис показав даліше

зростання ролі російської мови — мови міжнаціонального спілкування народів СРСР, збільшення кількості людей, що володіють нею. Російську мову — або як рідну мову, або як другу мову, якою вільно володіють, — назвали не тільки громадяни російської національності, але і громадяни інших національностей СРСР — до 184 мільйонів чоловік. Подаючи творчу допомогу в розвитку й удосконаленні всіх мов народів СРСР, з честю виконуючи свої функції мови міжнаціонального спілкування і співробітництва народів СРСР, російська мова за загальним визнанням стала другою рідною мовою цих народів.

У капіталістичних багатонаціональних країнах національні мови народів пригнічуються, ігноруються перед лицем «державної» мови. У багатьох з них зникло навіть поняття «національна мова». У цьому аспекті певну ясність у мовну ситуацію, наприклад, у Сполучених Штатах Америки вносить дослідження цієї проблеми, здійснене групою учених-лінгвістів і соціологів за дорученням Міністерства, що відає і питаннями освіти в США. Вивчивши, зокрема, становище мов іммігрантських національних груп, ці учені прийшли до ряду важливих висновків, серед яких відзначимо такі:

1) Американізація, зокрема мовна асиміляція іммігрантських національних груп навіть західноєвропейського походження (німецького, норвезького, шведського, ірландського, слов'янського, італійського та ін.), не набула такого розміру, як це передбачалося чи вважалося неминучим на перший погляд. «Теоретично, — пише керівник цієї групи учених, один з авторів дослідження Джошуа А. Фішман, — американський плавильний котел міг би діяти із значно більшим успіхом..., беручи до уваги сили урбанізації та індустріалізації, що підтримують його»³⁷; досі в США існують культурно-освітні організації, що користуються іммігрантськими національними мовами; цими мовами провадиться викладання дисциплін у близько двох тисячах шкіл (правда, на громадські або приватні кошти; у т. зв. державній системі освіти США загальноосвітніх шкіл мовами народів, що населяють країну, немає. Школи тут працюють тільки англійською мовою; і взагалі, ніяких «федеральних» і под. узаконень щодо прав національних мов тут не існує), ведуться радіопередачі і тому под.

2) З другого боку, ця група учених констатує, що велика кількість іммігрантів досить швидко відмовилася від рідної мови і денационалізувалася. Хоча ці вчені й підкреслюють, що в США немає законів, спеціально спрямованих проти іммігрантських груп, їх культур і мов, — відомі, проте, заходи і умови політичного, державного, економічного і культурного характеру, що сприяють американізації так само, як і пряма політика національної і соціальної дискримінації щодо іммігрантських національних груп. Про це в ряді місць своєї роботи нагадують і самі її автори. Серед причин, через які іммігрантські групи, як гадають ці вчені, відмовляються від своїх мов, фігурує, зокрема, те, що вони начебто добровільно

відають перевагу «вищій», «кращій» місцевій культурі, перед якою навіть розвинені мови (німецька, французька), а не тільки якась там «селянська мова, що має убогу літературу і писемність» (як, наприклад, — за словами одного з авторів книги Натана Глейзера, — українська³⁸), звичайно ж мусять спасувати. Однак слід відзначити, що приклад з українською мовою заводять цих учених у явно конфузне становище. Загальновідомо, що українська мова ніколи не була обмежено селянською і має давні культурні традиції. Наукові трактати літературною українською мовою свого часу, не кажучи про художні твори, ділові документи, твори духовні, полемічної літератури, епістолярії, відомі з XIV ст. і навіть раніше; цією мовою, як і латинською, польською, грецькою, церковнослов'янською, створювали свої праці ще в першій половині XVII ст. учені Києво-Могилянської академії, заснованої у 1632 р., цією мовою створена класична українська література ще в дореволюційні часи: імена І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки та інших відомі культурному світові поряд з великими іменами інших народів і не потребують нічийої ласки. У радянський період своєї історії українська мова, як і мови всіх братніх народів СРСР, покликана до багатогранного державного, наукового, освітнього і культурного життя, стала високорозвиненою у всіх своїх функціональних стилях літературною мовою, якою створена різноманітна література, яка досягла досконалості і в своєму уснолітературному типі...

Повертаючись до початку характеристики мовної ситуації в США, наведемо висловлювання відомого англійського письменника, громадського діяча з світовим ім'ям Джеймса Олдріджа:

«Імперіалістична Америка, — пише він, — навіть і не намагалася створити хоча б видимість збереження національних особливостей іммігрантів, що поселилися на її території. Навпаки, суспільний тиск, якого зазнавали іммігранти, змушував їх насамперед стати американцями, а колишню свою культуру — чи то італійську, шведську, фінську, іспанську чи грецьку — відкинути геть... Внаслідок процесу змішування рас і народів американська культура, безумовно, збагачується. Але при цьому жодна культура (і мова — додамо ми. — І. Б.) того чи іншого народу не зберігається. Америка не стала співдружністю націй»³⁹.

Не знаходячи державної підтримки їх прав, престижу, зникають із суспільного життя, вимирають кельтські мови — мови кельтських нацменшостей, що населяють Великобританію і, частково, Францію (мови валлійська, ірландська, бретонська, гельська, або шотландська, менська, а також уже відмерла корнська)⁴⁰.

Метод насильницької асиміляції культури і мов народів, що населяють країну, застосовують і китайські ревізіоністи, які здійснюють великоханьський курс Пекіна. Відомо, що Китай населяють близько 50 різних націй, народностей і національних груп. Крім ханців, або безпосередньо китайської нації, тут живуть і інші народи, деякі з них — багатомільйонні; вони мають свою давню історію,

самобутню культуру, мову — такі, наприклад, як уйгури, монголи, чжуани, тибетці та ін. Фактично вони позбавлені права на створення своєї національної державності, розвиток своєї культури, мови, освіти рідною мовою. Метою державної політики Пекіна є примусова асиміляція, зокрема — культур і мов народів — нацменшостей Китаю. Отже, у цій сфері, незважаючи на всі демагогічні заяви, такі дії збігаються з діями, політикою американського імперіалізму і, природно, не мають нічого спільного з положеннями марксизму-ленінізму в національному питанні ⁴¹.

Щодо мовної ситуації в Канаді, то, як відомо, тут англійська і французька мови законодавчо одержали права державних мов, тобто мов парламенту, державних установ і актів, суду і тому под. Мови інших етнічних груп (датська, італійська, китайська, польська, російська, українська, фінська та ін.) цього статусу не мають, хоч і вивчаються в окремих школах і університетах.

Однак деякі події в житті Канади підтверджують, що в капіталістичному світі спроби добитися рівноправності суспільного функціонування хоча б кількох мов народів, що населяють країну, призводять до політичних ускладнень.

«Інтернешнл геральд трібюн», аналізуючи невдачу канадського прем'єра Трюдо на останніх парламентських виборах, пише, що «рішучість Трюдо запровадити принцип двох мов у всій Канаді — як необхідну умову для збереження національної єдності — коштувала лібералам багатьох голосів на Заході» ⁴².

Відомо, що ідеологи і пропагандисти капіталістичного ладу в своїх атаках на соціалістичну співдружність народів, на вчення марксизму-ленінізму широко використовують з диверсійною метою націоналізм, щоб посяяти ворожнечу між народами. Зокрема, різних мастей буржуазні націоналісти, найманці імперіалістичних розвідок вигадують різні нісенітниці про мовну ситуацію в Радянському Союзі, в тому числі і на Україні. Причому, залежно від характеру цих ворожих настанов, від «розроблюваного сюжету», вони говорять то про «русифікацію», про запровадження «єдиної» мови, то, навпаки, стверджують що Радянська влада розплодила дуже багато національних мов «розробила» їх з тим, мовляв, щоб легше правити народами...

Усі ці твердження викликають у радянських людей, в країнах соціалістичної співдружності, у людей доброї волі в усьому світі лише зневажливу посмішку.

Розвиток і вдосконалення національних мов, здатність їх до засвоєння і позначення дедалі нових понять, що висуває життя, розвиток суспільства, вимагає боротьби проти буржуазно-націоналістичних тенденцій архаїзації, викривлень у мові, прагнень до штучної обмеженості й раритетності, вимагає боротьби за чистоту й багатогранне збагачення мови, її контактів з іншими мовами. Наукова розробка цих питань, практичні заходи боротьби за чистоту мови є актуальним завданням мовознавчої науки і всієї нашої ідеологічної роботи.

У багатонаціональній сім'ї соціалістичних націй і народностей СРСР, згуртованій у єдиній спільності — радянський народ, гордо підноситься соціальна структура, органічна частина цієї спільності, — соціалістична нація з її високорозвиненою національною літературною мовою. Розвиток мов соціалістичних націй ґрунтується на тих величезних соціальних змінах, які утвердилися в радянському соціалістичному суспільстві. Соціальна єдність суспільства усунула будь-які, що мали місце в минулому, класові тенденції використати літературну мову як знаряддя духовного поневолення трудящих; літературна мова в писемній і усній формі стала здобутком усіх трудящих міста й села і знаряддям дальшого прогресу в усіх сферах життя, всі нації і народності СРСР у розвитку своїх літературних мов досягли стильової багатогранності, що забезпечує сучасний розвиток науки, культури, освіти, всього соціального, матеріального і духовного життя суспільства. Посилився процес взаємодії мов соціалістичних націй, їх взаємозбагачення і взаємопроникнення; розширилися творчі контакти мови між національного спілкування — російської мови з мовами народів СРСР, її функції, поряд з функціями інших національних літературних мов, у прилученні всіх народів СРСР до культурних досягнень світової науки, культури і мистецтва, до цінностей мов світу.

У сучасному процесі зближення націй СРСР відбувається взаємозбагачення і взаємодіяння їх мов. Відбувається консолідація національних літературних мов, вироблення монолітності їх структури. У процесі цієї консолідації деякі мови чисельно малих народностей, етнічних груп вливаються у мови великих націй (наприклад, мови таких етнографічних груп, як кризи, хіналуґи, будухи і деякі інші — в азербайджанську; шугнанці, рушанці, вахани — в таджицьку і тому под.). В цьому випадку об'єднання з великою нацією та її мовою малих груп населення з їх мовою можливі й процеси природної асиміляції. При цьому відбувається певна диференціація суспільних і побутових функцій мов цих народів у плані збільшення чи зменшення сфери їх вживання.

Одночасно у розвитку мов соціалістичних націй виробляються риси спільності у певних компонентах їх структури і суспільних функцій, тобто відбувається процес, що спостерігається і в житті світового мовного океану, в розвитку і взаємодії мов світу, однак в соціалістичному суспільстві він має цілеспрямований характер, що ґрунтується на соціальних і наукових прогнозах розвитку багатонаціонального суспільства.

Насамперед це стосується мовного засвоєння, створюваного прогресом суспільного життя нового понятійного фонду з його термінологічними універсальями. Елементи спільності фіксуються як в лексиці, так і в моделях словотворення, в синтаксичних конструкціях, у семантичній системі, у фразеології, образності словесного вираження. Велике значення мають також запозичення з мови в мову, мовні кальки, переклад іншомовної літератури, в паралельному розвитку словотворчості національних мов і тому под.

Виробленню мовної спільності сприяла і сприяє також спільна писемність: латинська, слов'янська, арабська, ієрогліфічна, деванагарі, що є у поєднанні з іншими мовними елементами дійовим засобом міжмовної комунікації.

Вже зараз створено спільний для багатьох мов інтернаціональний мовний фонд, особливо фонд соціалістичних інтернаціоналізмів, що сприяє розвитку взаєморозуміння і співробітництва. Усі ці процеси активізують творчі можливості мови кожної нації, її прагнення до вдосконалення, до осягнення дедалі нових понятійних цінностей сучасного світу. Ці процеси підносять також значення мов народів, що борються за своє визволення з-під ярма колоніалізму і неокolonіалізму, що намагаються побудувати нове суспільство на справедливій соціальній основі, основі миру, прогресу, соціалізму.

Одним із знаменних наслідків 50-річного розвитку нашої великої багатонаціональної соціалістичної держави поряд із грандіозними звершеннями в усіх галузях комуністичного будівництва, як відзначається у Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», є величні досягнення у розвитку духовної культури народів СРСР, у створенні їх єдиної багатонаціональної соціалістичної культури, у розвитку мов соціалістичних націй і народностей СРСР:

«Вирощено національні кадри, досягла розквіту соціалістична змістом, національна формою культура народів. В небачених раніше масштабах створюються і друкуються мовами народів СРСР твори літератури і мистецтва, наукові праці, випускаються газети і журнали.

Важливим результатом успішного розв'язання національного питання в нашій країні є всебічний розвиток мов усіх соціалістичних націй і народностей Радянського Союзу. Понад 40 народів, які в минулому не мали своєї писемності, дістали в радянський період науково розроблену писемність і мають тепер розвинені літературні мови. Всі нації і народності СРСР добровільно обрали російську мову як спільну мову міжнаціонального спілкування і співробітництва. Вона стала могутнім знаряддям взаємозв'язку і згуртування радянських народів, засобом прилучення до найкращих досягнень вітчизняної і світової культури»⁴³.

Говорячи про велике значення російської мови як могутнього засобу міжнаціональних зв'язків, спілкування і єднання народів СРСР, про його високу роль в житті сучасного світу, Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» відзначив:

«Швидке зростання міжнаціональних зв'язків і співробітництва веде до підвищення значення російської мови, яка стала мовою взаємного спілкування всіх націй і народностей Радянського Союзу. І всіх нас, товариші, звичайно, радує, що російська мова стала однією із загально визнаних світових мов!»⁴⁴.

Соціалістичний лад забезпечив вільний, рівноправний розвиток і розквіт мов усіх соціалістичних націй і народностей СРСР.

У багатонаціональній радянській державі немає протиставлення одних мов іншим, немає їх антагонізму, приниження. Мови народів СРСР розвиваються в тісному єднанні в братній сім'ї, взаємно збагачуючись, обмінюючись мовними цінностями, виробляючи спільні риси, спільний фонд соціалістичних інтернаціоналізмів. Вони гармонійно поєднують свої функції з мовою міжнародного спілкування — російською мовою. Це є однією з характерних рис зближення соціалістичних націй СРСР. Адже в радянських народів спільна мета — побудова комунізму, спільна ідеологія — марксизм-ленінізм, ідеологія ленінської дружби народів. «Всі ми, в якій би радянській республіці не жили, якими б мовами не говорили, діти однієї матері-Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — говориться у Зверненні «До радянського народу, до трудящих усіх національностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік»⁴⁵.

Взаємовідношення між мовами народів СРСР в яскравій поетичній формі висловило багато поетів, — наведемо тут рядки Павла Тичини і Миколи Тихонова:

«Рядом льется наша «мова»
С русской Волгой речевой...
Эта мова — черноброва,
Та сияет синевой.
Кто посеял в нас живые
Задушевные слова?
Ты, чудесная Россия,
Ты, прекрасная Москва», —

писав П. Г. Тичина⁴⁶.

Високим пафосом сім'ї єдиної звучать слова М. С. Тихонова, відображаючи глибокі почуття і думи народів:

«Россия, Украина — дружба вечна.
И с детства я к тому уже привык,
Чтоб слышать рядом прелесть русской речи
И украинский сладостный язык.
Отечества нам сладок запах дыма,
Родной души незримая краса,
Народов наших дружба нерушима,
Как наши земли, наши небеса.
... Мы любим жизнь и песенное слово,
Полет мечты, кипенье юных сил,
О нас — семье великой, вольной, новой —
Еще Тарас Великий говорил.
Клялись мы братства боевого чество,
Когда вставал борьбы девятый вал,
И «Заповіт», как гимн, мы пели вместе,
Как вместе пели «Интернационал» .

До цих рядків ми додаємо:

«Чтоб слышать рядом прелесть русской речи» і українську, і білоруську, і узбецьку, і казахську, і грузинську, і азербайджанську, і литовську, і молдавську, і латиську, і киргизьку, і таджицьку, і вірменську, і туркменську, і естонську чарівну мову, —

і всі чарівні мови 130 народів і народностей нашої великої багатонаціональної Батьківщини на чолі з великою російською мовою, під благодатним сонцем ленінської національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу!

ЛІТЕРАТУРА

1. Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 16.
2. У статті використані матеріали книги автора «Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе», М., 1972.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 392.
4. В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 25, стор. 246.
5. Наслідки обговорення цієї теми на сторінках журналу «Вопросы истории» викладені, зокрема, у статті М. І. Ісаева «Нация и язык» у 2-му номері цього журналу за 1968 рік.
6. Див.: «Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях», М., Политиздат, 1972, стор. 32.
7. Див. докладніше: «Новое в лингвистике», вип. 1, М., 1960, стор. 200, а також: Г. А. Брутян, Гипотеза Сепира—Уорфа, Єреван, 1968.
8. Див. докладніше: V. Klemperer, LTI. Notizbuch eines Philologen, 3. Aufl., Halle, (Saale), 1957, E. Seidel und I. Seidel-Slotky, Sprachwandel im Dritten Reich. Eine Kritische Untersuchung faschistischer Einflüsse, Halle (Saale), 1961.
9. Див.: G. Klaus, Sprache der Politik, Berlin 1971, стр. 131—132, 144.
10. В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 25, стор. 286—287.
11. Там же, т. 26, стор. 98.
12. Там же, т. 30, стор. 180.
13. Там же, т. 26, стор. 345.
14. Там же, т. 23, стор. 145.
15. Там же, т. 25, стор. 69.
16. Там же, т. 23, стор. 302.
17. Там же, т. 24, стор. 281.
18. Там же, т. 7, стор. 230.
19. Там же, т. 23, стор. 405.
20. Там же, т. 23, стор. 406.
21. Там же, т. 24, стор. 281.
22. Там же, т. 24, стор. 280.
23. Див.: «Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода», Изд-во МГУ, 1966, стор. 209.
24. Там же, стор. 213.
25. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів ..., К., 1954, стор. 524.
26. В. І. Ленін, Твори, т. 29, вид. 4-е, стор. 461.
27. В. І. Ленін, Твори, т. 33, вид. 4-е, стор. 337—338.
28. Програма КПРС, К., Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 101.
29. Там же.
30. «Description and Measurement of Bilingualism: an international Seminar University of Moncton June 6—14, 1967». L. G. Kelly, ed. Univ. of Toronto Press (1969), p. 43.
31. В. І. Ленін, Твори, т. 31, вид. 4-е, стор. 68.
32. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 383.
33. Л. І. Брежнев, Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові КПРС, К., 1971, стор. 87.
34. Л. І. Брежнев, Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС, К., 1971, стор. 100.
35. «Советский Союз за полвека». — «Правда», 2 вересня 1972, стор. 2.
36. Р. С. Гилъревский, В. С. Гривнин, Определитель языков мира и письменности, М., 1965.
37. «Language loyalty in the United States» by Ioshua A. Fishman, Vladimir

C. Nahirny, John E. Hofman, Robert G. Hayden and others. Mouton and Co., London, 1966, стор. 31.

38. «Language loyalty in the United States» by Joshua A. Fishman, Vladimir C. Nahirny, John E. Hofman, Robert G. Hayden and others. Mouton and Co., London, 1966, стор. 361.

39. Джеймс Олдридж, Содружество народов: подлинное и мнимое. — «Коммунист», 1972, № 12, стор. 76—77.

40. Докладніше див.: Тревор Фишлок, Кельты — «исчезающие племена Европы». — «За рубежом», № 50 (651), 8—14.XII 1972, стор. 19.

41. Див. докладніше у статті: М. Юрченко, Великоханський курс Пекина. — «Известия», 12.II 1972.

42. «За рубежом», № 46 (647), 10—14 листопада 1972 р., стор. 10.

43. Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 14—15.

44. Л. І. Брежнев, Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 22.

45. «Радянська Україна», 30 грудня 1972 р.

46. П. Г. Тычина, Неразлучны навсегда. — «Правда», 12.X. 1960.

47. «Радуга», 1964, № 9, стор. 5.

Професор І. І. КОВАЛИК
(Львівський університет)

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ТА МЕТОДИ ЇХ ВИВЧЕННЯ

У Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» говориться, що завданням радянських вузів є: «Добиватися, щоб молоді спеціалісти володіли основами марксистсько-ленінської науки, мали глибоку теоретичну і професійну підготовку, високі моральні якості і вміли працювати з людьми, були активними провідниками політики партії.

Вища школа покликана виховувати у спеціалістів прагнення до постійного збагачення і оновлення набутих знань, що повинно стати непорушним правилом усього їх життя і діяльності»¹.

Для здійснення цих намічених важливих завдань у наш час на філологічних факультетах університетів і педагогічних інститутів слід поставити філологічні дисципліни в цілому, а спеціальні курси зокрема, на рівень сучасної науки, і особливо звертати увагу на марксистсько-ленінські методологічні основи філологічного аналізу літературних і мовних фактів.

У цій статті, що є конспективним викладом однієї із тем спеціального курсу для студентів філологічного факультету спеціальності українська мова і література на тему «Теоретичні питання сучасного українського мовознавства», спинимось на характеристиці граматичних категорій сучасної української мови та вкажемо на методологічні основи їх наукового лінгвістичного аналізу.

Категорія — це основне загальне поняття, що відображає універсальні (всезагальні) суттєві властивості, закони та відношення об'єктивної дійсності. У наукових термінах слово «категорія» означає загальне родове поняття, яке виражає те найзагальніше, що об'єднує групу явищ, предметів та їх ознак чи відношень.

Універсальний зв'язок і рух предметів об'єктивної дійсності відображаються у мисленні людини в процесі пізнання навколишнього світу в формі системи категорій.

Пізнавальне значення категорій, за К. Марксом, полягає в тому, що вони є способом засвоєння конкретного, засобом пізнання ще не виявлених і не усвідомлених рис, зв'язків, сторін дійсності. В. І. Ленін писав: «Перед людиною *сить* явищ природи. Інстинктив-

на людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідома людина виділяє, категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»².

На відміну від філософії, що має справу із найбільш загальними (всезагальними, універсальними) категоріями (матерія, рух, час, простір), кожна окрема галузь науки, яка вивчає свій відрізок об'єктивного світу, закріплює результати пізнання у систему відповідних наукових категорій. Наука про мову в цілому і, зокрема загальне мовознавство, в результаті досліджень людської мови створює також свою спеціальну систему лінгвістичних понять, категорій, серед яких маємо лексичні, словотвірні, граматичні³ та проміжні лексико-граматичні категорії.

Термін «граматична категорія» вніс у науку про мову О. О. Потебня, який писав: «Слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, і разом з тим вказівку на один або кілька загальних розрядів, що називаються граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні із змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів»⁴.

О. О. Шахматов визначав граматичні категорії як «уявлення про відношення (до інших уявлень), супровідні основному значенню, що викликане словом»⁵. Ототожнення граматичної категорії із узагальненим граматичним значенням характерне і для інших лінгвістів.

По-іншому тлумачив граматичну («формальну») категорію О. М. Пешковський, визначення якого звучить так: «Формальна категорія слів є ряд форм, об'єднаний значенням, який має хоча б у частині форм, що складають його, власну звукову характеристику»⁶. Він намагався поєднати односторонні аспекти поглядів на граматичну категорію Ф. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова.

Л. В. Щерба розрізняв у граматичних категоріях зміст, значення і форму. «Існування всякої граматичної категорії обумовлюється тісним і нерозривним зв'язком її смислу і в с і х її формальних ознак. Не бачачи смислу, не можна ще встановити формальних ознак, тому що невідомо, чи значать вони будь-що і, отже, чи існують вони як такі і чи існує сама категорія... Категорія може мати по кілька формальних ознак, із яких деякі в окремих випадках, можуть бути відсутніми»⁷.

На думку В. В. Виноградова, «граматичні категорії являють собою характерні для даної мови загальні граматичні значення, знаходять своє вираження у змісті слів і в сполученні слів у реченні»⁸.

П. Я. Скорик граматичну категорію розглядає як сукупність співвіднесених між собою (взаємозв'язаних і взаємообумовлених) граматичних значень і їх показників (наприклад, числа, роду, відмінка)⁹.

Інші мовознавці граматичні категорії розглядають як «загальні характерні для даної мови граматичні значення»¹⁰, чи «значення

узагальненого характеру властиві словам, але абстраговані від конкретного значення цих слів»¹¹, то як «граматичне поняття, що знаходить собі морфологічне або синтаксичне вираження»¹², або як «загальне поняття граматики, що визначає характер або тип будови мови і знаходить своє вираження в зміні слів і в сполученні слів у реченні»¹³.

Основною хибюю наведених й інших подібних визначень граматичних категорій є те, що в них кваліфікується граматична категорія як сукупність граматичних значень і не вказується на діалектичну єдність самої суті і природи граматичної категорії, як родового поняття, якому підпорядковані видові взаємовиключаючі граматичні значення¹⁴.

Не бездоганно звучить визначення поняття граматичної категорії у новій «Грамматике современного русского языка» (М., 1970, стор. 202, § 783): «Формально виражені часткові граматичні значення слів об'єднуються в граматичні категорії, які являють собою узагальнення і сукупності цих значень». Основною хибюю цього визначення є неточність, бо ж родові поняття граматичної категорії, у якій об'єднуються граматичні значення, не може одночасно становити собою сукупності значень.

Не виправляє цієї хибі й інше формулювання на сторінці 317 § 783 цієї граматики: «Грамматична категорія представлена сукупністю словоформ (парадигмою) і вираженими в них граматичними значеннями: вона організується мінімум двома граматичними значеннями, які є компонентами цієї категорії і зв'язані з нею ієрархічними відношеннями». У цьому визначенні також вказується на сукупність граматичних значень як на компоненти граматичної категорії, дарма що й далі одночасно вказується, що ці компоненти зв'язані з нею (категорією) ієрархічними відношеннями.

Є й інша спроба визначення поняття граматичної категорії Д. А. Штелінга: «Грамматична категорія є найбільш загальне значення, дане в граматичній будові мови як відношення, шляхом протиставлення двох (і не більше) взаємовиключаючих один одного за значенням рядів (груп) форм»¹⁵.

При цьому треба визнати, що граматичні категорії ґрунтуються не на самих відношеннях між двома формами, а й одночасно вписуються у форми, якими виражаються граматичні значення, через які і в яких виражаються й самі граматичні категорії, як загальне в окремому.

В. М. Нікітевич вважає поняття граматичної категорії вищою мовною організацією в порівнянні з поняттями «граматичне значення», «граматична форма». За його словами «Протиставлення рядів форм із значеннями, що являють собою якість-то розчленування загального і об'єднуючого значення, і є той більш високий ступінь, яким характеризується граматична категорія»¹⁶.

І. К. Кучеренко визначає граматичну категорію «як найбільш загальне поняття граматики, у значенні якого узагальнено відображаються найбільш істотні риси ряду однорідних граматичних зна-

чень, усвідомлюване як діалектична єдність двох чи кількох співвідносних між собою і протиставлюваних граматичних значень, однорідних за змістом і способами вираження в структурі слів»¹⁷.

У цьому визначенні граматичної категорії виявлено основні істотні ознаки цього загального поняття граматики та вказано на діалектичну єдність значень граматичної категорії.

Враховуючи сказане про граматичну категорію, ми пропонуємо таке її визначення: **Г р а м а т и ч н а к а т е г о р і я** — це таке загальне надрядне родове граматичне поняття, яке ґрунтується на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або кількома взаємовиключаючими супідрядними видовими граматичними значеннями, що виражаються певною системою співвідносних граматичних форм¹⁸. Наприклад, граматична категорія **о с о б и** у дієсловах — це таке загальне родове граматичне поняття, якому підпорядковані видові граматичні поняття (значення) першої, другої і третьої осіб, виражені за допомогою триелементної системи особових граматичних форм дієслова у сфері його форм однини і множини, а в давнині ще й у межах двоїни.

Грамматичних категорій не можна ототожнювати чи змішувати із лексичними, словотвірними чи навіть із лексико-граматичними категоріями. Тим більше граматичних категорій не можна змішувати чи ототожнювати з логічними чи психологічними категоріями¹⁹.

* * *

Методологічною основою для наукового лінгвістичного аналізу граматичних категорій як фактів лінгвальної дійсності будуть принципи марксистсько-ленінського вчення про діалектику об'єктивної дійсності і пізнання людини. В. І. Ленін у праці «Допитання про діалектику» писав: «Роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його ... *е с у т ь* (одна з «сутностей», одна з основних, коли не основна, особливостей або рис) діалектики... Тотожність протилежностей («єдність» їх, може, вірніше сказати? хоч відмінність термінів тотожність і єдність тут не дуже істотна. В певному розумінні обидва вірні) є визнання (відкриття) суперечливих, *взаємовиключаючих*, протилежних тенденцій *в о с і х* явищах і процесах природи (і духу і суспільства *в тому числі*).»²⁰.

Природа і суть кожної граматичної категорії полягає в єдності суперечливих взаємовиключаючих супідрядних видових граматичних значень. Внутрішній взаємозв'язок субординації супідрядних граматичних значень, підпорядкованих певній граматичній категорії, кваліфікується взаємозв'язком загального і окремого.

У зв'язку з таким діалектичним характером структури граматичної категорії при її лінгвістичній характеристиці слід виявити, спираючись на марксистсько-ленінське вчення про діалектику, всі підпорядковані даній граматичній категорії граматичні значення, визначити їх суперечливий взаємовиключаючий характер, як у

сфері їх внутрішнього змісту, так і у межах засобів їх мовного граматичного вираження.

За сферою вираження граматичні категорії української мови є міжлексемними і внутрілексемними. Міжлексемною є граматична категорія роду іменників, бо ж граматичні значення чоловічого, жіночого і середнього родів розташовані серед різних іменників. Порівн. напр., *селянин, селянка, дитя, степ, липа, вікно* і т. д., але граматична категорія р о д у інших частин мови — прикметників, порядкових числівників, займенників, дієприкметників, дієслів — уже є внутрілексемною, бо ж усі родові форми чоловічого, жіночого і середнього властиві одній і тій же лексемі: *нов-ий, -а, -е; сот-ий, -а, -е; як-ий, -а, -е; застеден-ий, -а, -е; писав, писал-а, писал-о*.

За обсягом вияву граматичні категорії бувають неоднакові, вони виражаються різними щодо кількості і якості граматичними формами. Наприклад, граматична категорія в и д у виражається всіма формами даного дієслова. А граматична категорія ч а с у виявляється вже лише в особових формах дієслова, а граматична категорія р о д у виявляється тільки у системі дієслів форм минулого і давноминулого часу дійсного способу, у формах умовного способу і в дієприкметникових формах.

Головним завданням вивчення системи граматичних категорій частин мови в сучасній українській мові є виявити усі граматичні категорії, визначити усі підлеглі їм граматичні значення, вказати на суперечливий і взаємовиключаючий характер кожного із граматичних значень у межах даної граматичної категорії, перерахувати всі мовно-граматичні засоби вираження комплексів усіх граматичних значень. При цьому слід чітко освідомити, що за способами і засобами вираження граматичних значень, кожен комплекс граматичних значень, підпорядкований даній граматичній категорії, має свою якісно і кількісно відмінну систему граматичних показників.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Правда», 30 липня 1972 р.
2. В. І. Л е н і н, Твори, т. 38, стор. 79.
3. Про особливості граматичних значень та їх відношення до граматичних категорій див.: І. К. К у ч е р е н к о, Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія, К., 1961, стор. 16 і наст.
4. А. А. П о т е б н я, Из записок по русской грамматике, т. I—II, М., 1958, стор. 35. О. О. Потєбня розумів поняття граматичної категорії надто широко: до складу граматичних категорій він зараховував поряд із рядом, числом, відмінком ще й частини мови.
5. А. А. Ш а х м а т о в, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 420.
6. А. М. П е ш к о в с к и й, Русский синтаксис в научном освещении, Изд. 7-е, М., 1956, стор. 27.
7. Л. В. Щ е р б а, Избранные работы по русскому языку, М., 1957, стор. 65—66.
8. В. В. В и н о г р а д о в, Русский язык (грамматическое учение о слове), Изд. 2-е, М., 1972, стор. 38.

9. П. Я. Скорик, О принципах классификации слов по частям речи (на материале чукотско-камчатских языков). — 36. «Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов», М., 1968, стор. 384.

10. Див.: Н. С. Пospelов, Соотношение между грамматическими значениями и частями речи, стор. 74.

11. П. С. Кузнецов, Грамматика (статья). — БСЭ, т. 12.

12. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, М., 1953, стор. 148.

13. Н. С. Пospelов, Учение И. В. Сталина о грамматическом строе языка. — 36. «Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина», М., 1952; «Грамматика русского языка», т. I, М., 1952, стор. 9; Б. Н. Головин, К вопросу о сущности грамматической категории. — «Вопросы языкознания», 1955, № 4, стор. 117 і наст.

14. Розгорнутий критичний огляд визначень поняття граматичних категорій див.: І. К. Кучеренко, Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія, стор. 5 і наст.

15. Д. А. Шtelлинг, О неоднородности грамматических категорий. — «Вопросы языкознания», 1959, № 1, стор. 56.

16. Див.: В. М. Никитевич, Грамматические категории в современном русском языке, М., 1963, стор. 11.

17. І. К. Кучеренко, названа праця, стор. 32.

18. Див.: «Сучасна українська мова. Морфологія», К., 1969, стор. 12. Пор.: І. І. Ковалик, Про граматичні категорії в сфер мови і мовлення. — «Вісник Львівського університету. Серія філології», Вип. 4, Львів, 1966, стор. 47 і наст.

19. Див.: В. Н. Головин, К вопросу о сущности грамматической категории. — «Вопросы языкознания», 1955, № 1, стор. 124.

20. В. І. Ленін, Твори, т. 38, стор. 345—346.

Професор І. К. КУЧЕРЕНКО
(Київський університет)

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

Кожна галузь наукових знань має своє поле дослідження, кожна галузь — учення чи, ширше — наука виділяється в своїх межах передусім об'єктом свого пізнання, тобто тим реально існуючим матеріальним предметом чи явищем, яке вона вивчає. У цьому полягає одна з основних умов існування самої галузі знань. Але багаті своїми особливостями предмети і явища матеріального світу вивчаються, як правило, не однією наукою, а кількома; оскільки предмети або речі цікавлять людину не самі по собі, а як об'єкти якогось виду її практичної діяльності: одні властивості і якості речей становлять зміст інтересу однієї науки, інші — другої. В одному й тому ж об'єкті кожна з наук, що їх досліджує, бачить свій предмет пізнання, що визначається особливою для неї точкою зору на об'єкт. Наприклад, *людина* вивчається філософією, психологією, медициною тощо, але кожна наука має свій предмет дослідження. Для того, щоб чітко виділити наукову галузь, осмислити її суть, специфіку необхідно розрізнити об'єкт науки і предмет науки. Маючи один і той же об'єкт дослідження, філософія, психологія, медицина не змішуються, тому що мають різні предмети, визначені певним колом закономірностей існування, розвитку, якісних показників, досліджуваних кожною наукою. Предмет науки передбачає певний, особливий аспект пізнання об'єкта, чим відрізняється він від об'єкта пізнання. Усяка наука прагне якнайточніше визначити і розкрити предмет свого дослідження, особливо важливим це виявляється тоді, коли існує ряд споріднених наук або зв'язаних з вивченням того самого предмета чи явища матеріального світу, щоб показати свою природу, той кут зору, під яким досліджується нею об'єкт, свої завдання, перспективу розвитку.

Синтаксис як граматичне вчення має багатовікову традицію, але ще й досі вчені не мають єдиної думки щодо його предмета. Найвиразнішим свідченням цього є відсутність загальновизнаного визначення синтаксису. У мовознавчій літературі він представлений по-різному. Історія науки виділяє три основні точки зору на синтаксис. «Одні з дослідників визначають синтаксис як учення про словосполучення, вважаючи основним своїм завданням встановлен-

ня правил або закономірностей сполучення слів у більшій граматичній єдності. Що ж стосується речення, то його вони розглядають не як особливу лінгвістичну одиницю, а як різновид словосполучення, як словосполучення, співвідносне з логічним чи психологічним судженням»¹. Такого погляду на синтаксис дотримувались акад. П. Ф. Фортунатов, проф. М. М. Петерсон. Як протиставлення йому виділяється друга точка зору, прихильники якої розглядають синтаксис як учення про речення. Учені виходять з того, що «основними одиницями граматичної будови є, по-перше, структура речення, по-друге, граматичні класи слів (звичайно іменовані частинами мови). У відповідності з цим граматику поділяється на два розділи: учення про структуру речення (і його складові частини) і вчення про частини мови (і дрібніші граматичні підкласи слів у межах частин мови). У згоді з існуючою традицією ми назвемо перший з вищеназваних розділів граматики синтаксисом, другий морфологією»².

Обидві наведені точки зору піддані критиці в мовознавстві за їх односторонність: перша не аналізує специфічних характеристик комунікативної одиниці мови — речення, обмежуючись створенням класифікації словесних груп за характером зв'язку між компонентами, а друга не розглядає словосполучення як окреме синтаксичне утворення і тому недостатньо повно й послідовно висвітлює закономірності сполучень слів.

За таких умов, природно, виникає третє, сказати б — компромісне трактування синтаксису, яке в сучасному мовознавстві швидко стало найбільш поширеним. Воно фіксується в такому визначенні: «Синтаксисом ми називаємо розділ граматики, що вивчає словосполучення і речення»³. Об'єкт синтаксису часом не знаходить прямого найменування. «Синтаксис, — говорить в іншому визначенні, — це відділ граматики, що вивчає граматичну будову зв'язної мови абстраговано від конкретного лексичного змісту речень»⁴, але недвозначно говорить про нього додане при визначенні пояснення: «У зміст синтаксису входить 1) учення про словосполучення, їх будову і 2) вчення про речення, його будову і типи»⁵. Зустрічається й таке визначення: «Синтаксис — учення про систему і способи мовного оформлення думок даною мовою з метою спілкування людей між собою»⁶, але й тут супровідне пояснення чітко виділяє об'єкт: «Під системою розуміються основні конструктивні типи речень, характерні для даної мови. Під способами розуміється різноманітність в організації слів у словосполучення і в речення, умови їх використання»⁷. Отже, справу маємо лише із різними модифікаціями вираження одного змісту: скрізь синтаксис постає як учення про речення і словосполучення, і визначається воно з боку об'єкта дослідження, на основі виділення його.

Таким способом — поєднання протиставлюваних точок зору на синтаксис, — вважається, уникнуто односторонності їх, а разом з тим збережено все позитивне, що здобуто дослідниками різних напрямків, адже кожен з них розкривав якусь, нехай і абсолютизовану,

рису чи особливість явищ мови — словосполучення і речення. Все ж не залишається непоміченим, що «такий компромісний підхід до синтаксису в ряді випадків приводить до змішування і еклектичного поєднання різнорідних критеріїв. До речі, навіть і таке вирішення питання не вичерпує всього кола явищ, що мають відношення до синтаксичної проблематики»⁸.

Задовільним, звичайно, таке тлумачення синтаксису не може бути вже тому, що будується воно на виділенні тільки об'єкта дослідження, через це не уникає однобічності і приводить до суперечностей у теорії синтаксису. З прийняттям цього розуміння постає необхідність стверджувати як факт існування двох одиниць мови як реальних у своєму окремому існуванні, як паралельно існуючих у мові — речення і словосполучення. Ствердження, зрозуміло, таке є і в проблемних наукових працях, і в підручній літературі: «Словосполучення і речення — це синтаксичні одиниці різних рівнів мови, які знаходяться у взаємозв'язку»⁹, більше того, «словосполучення — це синтаксична одиниця, що існує незалежно від речення»¹⁰. Прямолинійна категоричність ствердження надає видимих ознак переконливості, однак від цього воно не стає істинним, бо не спирається на факти і суперечить прийнятим теоретичним положенням. Воно заперечується простим фактом. Візьмімо будь-який текст, тобто відрізок зафіксованого мовлення, і ми в ньому не знайдемо жодної незалежно від речення існуючої, окремої одиниці мовлення, що носить назву словосполучення. Воно спростовується загальноновизнаним положенням про те, що реально існуючою, живою одиницею мови як засобу спілкування є речення, в якому формуються і формулюються думки, якими люди обмінюються.

Крім того, визначення синтаксису на основі об'єкта не повинне усувати з уваги того, що речення як об'єктивно існуюче явище мови фактично виступає разом з тим об'єктом вивчення інших наук. Напр., у реченні *Всякій ромб є паралелограм* математика бачить одиницю спеціальної інформації. Інакше кажучи, конкретний зміст речень визначає цей об'єкт як предмет різних спеціальних галузей знань; закономірностями в будові думки він виступає предметом логіки, яка бачить у реченні — судження (наведене речення є простим категоричним загальностверджуваним судженням).

Розуміння синтаксису, визначення його характеру й змісту повинне спиратись, як бачимо, на виділенні не одного лише об'єкта, але особливо — предмета дослідження, саме на чіткій визначеності якостей і властивостей пізнаваного явища, закономірностей його зв'язків і відношень, коротше — визначеності того аспекта дослідження об'єкта, з яким стає він предметом наукового пізнання.

Увиразнити риси предмета пізнання допомагає номінальне визначення, тобто розкриття змісту слова, яке служить назвою галузі знань. Звичайно, значення слова не є тим поняттям, зміст якого розкриває зміст самого вчення, але вирізняє деякі характеристичні риси його предмета, дозволяє часом якось по-новому, особливо поглянути на явище, що нас цікавить.

Назва вчення синтаксис походить від багатозначного грецького слова *syntaxis*, що перекладається різними словами, — *складання, упорядкування, спільний порядок, зіставлення, лад*. (У грецькій мові це слово вживалося також у значенні військовому, державному. Слов'янським мовам відоме це значення в словосполученнях — рос. *государственный строй, строй полка, построение подразделений*; укр. *супільний устрій, державний лад* і под.) В античних граматики працях його значення було дуже близьким до самого змісту синтаксичного вчення, що мало обмежене коло питань, ним розв'язуваних. Варрон у своєму трактаті «Про латинську мову» досить виразно його окреслює: «Мова, — писав він, — за природою тричастинна, і перша частина її — як слова були встановлені для речей; друга — яким чином вони, відхилившись від цих останніх, набули відмінностей; третя — як вони, розумно сполучаючись між собою, виражають думку»¹¹. Неважко бачити в третій частині предмет синтаксису на початку свого існування.

Особливості предмета синтаксису вказуються нерідко і в сучасних граматиках — у супровідному номінальному визначенні або й у самому змісті визначення, напр.: «Синтаксис (гр. *syntaxis* — *складання, впорядкування*) — учення про словосполучення і речення, тобто розділ граматики, в якому вивчаються способи об'єднання слів і їх розміщення в словосполученні і в реченні, будова речення та його складових частин, структурні типи речень, їх значення та умови вживання»¹². Тут ідеться про те специфічне, що складає власне зміст синтаксису — закони організації реальних одиниць мови (особливості зв'язків і взаємовідношень їх складників, які створюють цілісність, а також систему останніх), однак ці риси не поставлені в ряд визначальних. Нерідко вони подаються як паралельний своєрідний додатковий об'єкт: «Синтаксис — відділ граматики, що вивчає форми і типи речень, структуру словосполучень і зв'язки слів у реченні і в словосполученні»¹³. Зустрічаються поодинокі визначення, де риси предмета синтаксису стоять на першому плані: «Синтаксис є той розділ граматики, який вивчає загальні, характерні для даної національної мови особливості зв'язків між словами і типи об'єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки»¹⁴, однак реалізації в побудові самого вчення, логіці останнього вони не знайшли, залишилися відірваними від самого складу синтаксису. І це не випадково, бо, на відміну від інших розглянутих визначень, у ньому не вирізнена вказівка про об'єкт, про що мова йтиме далі.

Синтаксис виник з потреби дослідити закони злагодження слів у мові, пізнання того, як вони взаємопов'язуються між собою, що забезпечує вираження за їх допомогою думки. Така спрямованість синтаксису залишається провідною й зараз. І характерною визначальною рисою його предмета є закони злагодження, зладнання слів. Проте з л а г о д ж е н н я, з л а д н а н н я, якогось л а д у самих собою не існує. Вони виступають істотною рисою реально існуючих явищ, зокрема й мовних. Отож, говорячи про предмет

науки, треба пам'ятати, що він свою реальність має в об'єкті як істотна сторона, характеристика останнього. Переведем розмову на інший ґрунт. Існують різні лади, побудови, порядки, наприклад, в шеренгу, в колону, уступом і т. д., але такий лад приймають завжди певні реальні предмети — взводи, ескадрильї тощо. Аналогія допомагає нам зрозуміти, що злагодження, зладнання, лад, організація, впорядкування властиве певним реально існуючим одиницям мови. Питання про встановлення їх вирішується на основі загального розуміння мови як реально існуючого явища.

У стислому визначенні В. І. Леніна «Мова є найважливіший засіб людських стосунків»¹⁵ підкреслюється основна, провідна риса мови — комунікативна функція її. Вона органічно включає й ту істотну особливість її, що вона є безпосередньою дійсністю думки (К. Маркс) і що має суспільний характер, бо спілкування між людьми за допомогою мови — це постійний обмін думками між членами людського колективу, завдяки якому досягається погодженість у їхніх зусиллях у всіх галузях трудової, розумової чи культурної діяльності. Як матеріальне явище «членоподільна мова — це насамперед словесна мова. Вона побудована з речень і виражає чітко диференційовані поняття і судження»¹⁶, але «реальною одиницею в живій мові є не слово, а речення. Ми говоримо не словами, а реченнями, що складаються зі слів»¹⁷.

У реченні як найменшій реальній одиниці живої мови — засобу спілкування між людьми — виявляються всі найглибші визначальні риси мови, її суті. Тому й постає воно як об'єкт синтаксису, тому, природно, в ньому виявляє себе й предмет синтаксису. Важливим було б приєднати до сказаного визначальне положення академічної Граматики: «Вивчаючи закони побудови мови, в якій реалізується і виражається думка, граMATика звичайно кладе вчення про речення в основу синтаксису. В історії речення і зв'язаних з ним граматичних категорій яскраво проявляються внутрішні закони розвитку тієї чи іншої конкретної мови»¹⁸. І далі: «Мова як знаряддя спілкування і обміну думками між усіма членами суспільства користується реченням як основною формою спілкування. Правила поєднання слів і словосполучень у речення — ядро синтаксису тієї чи іншої мови. На основі цих правил встановлюються різні види чи типи речень, властивих даній конкретній мові. Кожна конкретна мова володіє своєю системою засобів побудови речення як граничної цілісної одиниці спілкування»¹⁹.

Як бачимо, найближчим до істини виявляється другий погляд, в якому синтаксис вважається граматичним ученням про речення. Він правильний в основі, але визначення синтаксису, побудоване просто на виділенні об'єкта, яким є речення, хоча й правильне, все ж недостатнє: у ньому повинен бути виразно виділений аспект дослідження, в силу якого об'єкт стає предметом учення.

У загальних рисах синтаксис виділяється в тлумаченні граматики як науки про граматичну будову мови, що являє собою «збір правил про зміну слів і сполученні слів у реченні. Відповідно до

цього граматики поділяється на два розділи: морфологію — збір правил про зміну слів, тобто вчення про граматичну природу слова і його форми (гр. *morphe* — форма, *logos* — слово, учення), і синтаксис — збір правил про сполучення слів у реченні (гр. *syntaxis* — сполучення, зладнання)»²⁰. Це визначення, побудоване на виділенні предметів дослідження, теж правильне, проте виявляє недостатність, оскільки немає відомостей у ньому про об'єкт дослідження.

Визначення, безумовно, повинне синтезувати ці дві діалектично зв'язані характеристики і представити їх в органічній єдності.

На основі сказаного вище, а також ураховуючи попередню традицію, можна сформулювати визначення так: Синтаксис — це розділ граматики, що вивчає правила сполучення слів між собою при утворенні комунікативних одиниць, типових для даної мови.

Таке визначення, по-перше, виділяє спрямованість своїх інтересів, той аспект пізнання, який визначає природу граматичного вчення, ту найголовнішу рису, яка виділяє предмет учення (особливості якого багато в чому визначають логічну структуру самого вчення). Такою є закономірності (як їх називають у підручній літературі — правила) сполучення слів між собою. Справді, саме завдяки цьому людина може розуміти сказане іншою. З першого погляду може здатися, що розуміння сказаного забезпечується тим, що люди однаково знають і розуміють зміст почутих чи прочитаних слів. Та переконатися, що це не зовсім так, можна на прикладі відомого простого експерименту: якщо візьмемо навіть відібрану якусь кількість слів, то просто з них як механічного нагромадження ми не одержимо ніякої інформації, наприклад: *подвір'я що місце в зеленій даючи тракторний поле вишикуватись широкий стіна далеко тополя стан на відступити техніка*. Набагато пособить і те, що матимемо відомості про форми, в яких були вжиті слова в живому спілкуванні: *подвір'ї що місце в зелена даючи тракторного поле вишикувалась широкому стіна далеко тополь стану на відступила техніці*. Для розуміння сказаного потрібно ще знати й місце кожного слова, де кожне з них повинне бути поставлене, тобто той порядок, лад, у якому поставлено слова у взаємний зв'язок, тільки тоді вже можна бачити правильне і зрозуміле вираження думки: *Зелена стіна тополь відступила далеко в поле, даючи місце техніці, що вишикувалась на широкому подвір'ї тракторного стану*.

Синтаксис якраз і вивчає закономірності зв'язків між словами, характерні для мови, в якій реалізується думка людини. З наведеного прикладу видно й те, що злагодження слів між собою не є чимось окремим, сказати б, сполученням для сполучення. І процес і результат — єдині в естві своєму: в сполучуванні, у взаємозлагожденні слів — реальний живий процес розумової діяльності людини — формування думки, який реалізується в сформуванні, тобто в побудові мовного виразника думки —

речення, яким думка стає дійсністю для інших людей і тим самим для самого мовця. Зв'язок і злагоджування слів між собою — це формування і формулювання думки в матеріально сприйманій словесній цілісній побудові, яким є речення, і закономірності зв'язків між словами, досліджувані синтаксисом, існують не самі по собі, а в реально існуючих словесних побудовах, реальних мовних одиницях мови як засобі спілкування — реченнях. Через це речення, досліджувані в плані синтаксичних установок, виступають як дійсний предмет синтаксису. У цьому полягає друга особливість синтаксичного вчення, вказана у визначенні: синтаксис вивчає правила сполучення слів між собою при утворенні комунікативних одиниць, тобто речень, типових для даної мови.

Ці характерні ознаки синтаксису — необхідні для того, щоб показати основний зміст і характер синтаксису як граматичного вчення, визначити характерні особливості його предмета; цих ознак, разом з тим, — достатньо для того, щоб виділити це вчення не лише в складі граматики як науки, але й показати його специфічність; показати, що це вчення досліджує особливі закони, які не досліджуються іншими науками; що синтаксис має своє поле дослідження; показати, нарешті, що синтаксис взаємно пов'язується з іншими галузями знань (зокрема з логікою, психологією), але не отожднюється з ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. И. А. Сизова, Что такое синтаксис, М., «Наука», 1966, стор. 3.
2. Л. С. Бархударов, Структура простого предложения современного английского языка, М., «Высшая школа», 1966, стор. 12.
3. Ф. К. Гужва, Современный русский литературный язык, К., «Виша школа», 1971, стор. 7.
4. «Современный русский язык», Синтаксис, Вид-во Московського університету, 1958, стор. 6.
5. Там же, стор. 6.
6. А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., «Высшая школа», 1962, стор. 5.
7. Там же.
8. И. А. Сизова, названа праця, стор. 5—6.
9. Ф. К. Гужва, названа праця, стор. 7.
10. Там же, стор. 8.
11. «Античные теории языка и стиля», М.-Л., 1936, стор. 80.
12. Е. В. Кротевич, Н. С. Родзевич, Словник лінгвістичних термінів, К., Вид-во АН УРСР, 1957, стор. 55.
13. Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шапский, Современный русский язык, Синтаксис, М., Учпедгиз, 1958, стор. 3.
14. «Курс сучасної української літературної мови», т. II, Синтаксис, за ред. Л. А. Булаховського, К., «Радянська школа», 1951, стор. 4.
15. В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 364.
16. А. Г. Спиркин, Происхождение языка и его роль в формировании мышления. — 36. «Мышление и язык», М., 1957, стор. 47.
17. Там же, стор. 51.
18. «Грамматика русского языка», М., Изд-во АН СССР, 1954, стор. 65.
19. Там же.
20. Н. С. Валгина и др., Современный русский язык, М., «Высшая школа», 1971, стор. 148.

Кандидат філологічних наук
М. М. ФАЩЕНКО
(Одеський університет)

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД СЛОВОТВОРЕННЯМ ІМЕННИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ ІЗ СУФІКСОМ -ІСТЬ

Шеститомний «Українсько-російський словник», на матеріалі якого робилися спостереження, засвідчує 3761 слово із кінцевим -ість *. Лише у 21 випадку цей звуковий елемент належить до кореневої морфеми. Абсолютну ж більшість слів становлять іменники абстрактного значення із суфіксом -ість, утворені від різних основ. Саме окремі групи цих іменників і будуть об'єктом наших спостережень.

Серед суфіксів абстрактних іменників жіночого роду -ість (<-ость < * ostь) є найпродуктивнішим від спільнослов'янської доби і понині. Твірні основи названої групи імен різні і за семантикою, і за словотворчим оформленням.

Від дуже давніх якісних прикметників, які зараз вважаються непохідними, утворена порівняно невелика частина слів, десь близько 200, наприклад: *блідість, м'якість, молодість, твердість, нетвердість, чужість, скіпність, тупність, сирість, густість, святість* та ін.

В українській мові відсутні потенціальні можливості для виникнення непохідних прикметників на рідномовному ґрунті, тому іменників з абстрактним значенням, утворених від безафіксних основ, небагато. Однак за аналогією до існуючих іменників цього типу творяться нові. Наприклад, на основі прикметників *триєдиний, дволикий*, засвідчених словником, виникли іменники *триєдіність, дволікість*¹, які функціонують поки що як окупаціоналізм. Індивідуально-авторськими ж утвореннями є іменники *многість, одність, нічогість*², прикметникові твірні основи яких, звичайно, не подаються словником, бо вони виникли на основі слів інших лексико-граматичних категорій — субстантивованого

* Тут і далі підрахунки здійснено за «Інверсійним словником української мови», укладеним за редакцією проф. С. П. Бевзенка на основі «Українсько-російського словника». Перший випуск цього словника вийшов у Одесі в 1971 р., а повний машинописний текст зберігається на кафедрі української мови Одеського університету.

прикметника *многі*, числівника *один* та займенника *ніщо* — за аналогією до субстантивів із атрибутивною твірною основою.

Отже, абстрактні іменники на *-ість* творяться і від безафікських основ, які не мають якісного значення; ознака якісності виникає у процесі творення іменника — *многість*, *одніть*, *нічогость*.

Суфіксальні твірні основи іменників аналізованої лексикограматичної категорії дуже різноманітні за оформленням, в їх складі виявлено понад 30 прикметникових суфіксів.

Найчисленніша група слів — це іменники, утворені від прикметників на *-н-*. Таких утворень 2361. Прикметники з основою на *-н-* різноманітні за семантикою, а також за структурою, вони легко виражають і якісні і відносні значення, легко поєднуються із рядом словотворчих суфіксів. Це одна із причин їх участі у творенні субстантивів на *-ість*. Потреба в утворенні іменників з абстрактним значенням є другою причиною, яка зумовлює участь майже всіх відсубстантивних та віддієслівних прикметників на *-н-* у словотворенні названих слів. Наприклад: *небажаність*, *зadržаність*, *зв'язаність*, *засміканість*, *роздрібнованість*, *хибність* тощо.

Можна з певністю твердити, що в українській мові йде інтенсивний процес творення слів з абстрактним значенням від прикметників різного походження та діеприкметників із суфіксами *-н-*, *-ен-* або за аналогією до подібних утворень. Навіть принагідний добір дає такий цікавий матеріал з художньої літератури: *безпомільність*, *невсвітність*, *безшелесність*, *животворність*, *незнйкність*, *запліщеність*, *безтривожність* і навіть *бджоліність* ³.

У процесі творення абстрактних іменників включаються відносні прикметники на *-н-*, набуваючи якісного значення у словниковому чи в контекстуальному вживанні. «Шляхом утворення імен на *-ість* (рос. *-ость*. — М. Ф.) від основ таких прикметників ніби здійснювались потенціальні можливості переходу їх в розряд якісних» ⁴.

Іменники від основ на *-н-* послідовно зберігають наголос твірною слова.

Від прикметників із суфіксами *-анн-* (*-яnn-*), *-енн-*, завдяки особливостям їх семантики, легко творяться іменники на *-ість*. У словнику зафіксовано 26 субстантивів, які послідовно зберігають наголос твірною основи: *пізнаванність*, *непізнаванність*, *неблаганність*, *недоторканність*, *здоланність*, *нездоланність*, *неподоланність*, *нужденність*, *спаленність* тощо. Потреба у вираженні перебільшеної ознаки, у характеристиці надмірної якості спонукає до утворення нових слів на основі існуючих і загальномовному вживанні прикметників відповідної семантики і структури чи за аналогією. Наприклад: *несовітєнність* (*несовітєнний* — фіксується словником), *незнищенність* (відповідного прикметника словник не подає) ⁵.

Від основ із суфіксом *-л-* діеприкметникового і загалом дієслівного походження утворено в українській мові 160 імен на *-ість* з наголосом на тому ж передостанньому складі, як і в твірному сло-

ві: *сті́глість, трива́лість, скорості́глисть, занепа́лість, окамені́лість, застарі́лість, прілі́сть* та ін. Відхиленнями є *ві́втрілі́сть, ві́пуклі́сть*, де наголошується префікс, як і в однокоренових утвореннях: *ві́втрі́лий, ві́втрі́тися, ві́втрі́ти; ві́пуклий, ві́пукло*.

Дієприкметникові основи на -л- легко сполучаються із суфіксом -і́сть, утворюючи іменники із значенням процесуальноякісної характеристики. Очевидно, усі дієприкметникові форми цього типу потенціально можуть бути твірними основами іменників на -і́сть. Зокрема, наприклад, художня література подає *зі́тлілі́сть, збо́лілі́сть, очу́жілі́сть, прига́слі́сть* як закономірні утворення на основі активних дієприкметників минулого часу *зі́тлілий, збо́лілий, очу́жілий, прига́слий* ⁶. Навіть зустрічається *збарані́лість* — індивідуально-авторське утворення, закономірне в ряду okazionalizmів *збарані́ти — збарані́лий — збарані́лість* ⁷.

Суфікс -ськ (-цьк) служить для творення від іменникових основ відносних прикметників із значенням «властивий (або належний) тому, що позначене основою твірного іменника» ⁸. Семантика таких прикметників не сприяє творенню від них іменників з абстрактним значенням на -і́сть.

У ряді досліджень з російського мовознавства висловлена думка, що у процес творення іменників з абстрактним значенням із суфіксом -і́сть (-о́сть) втягується все більше прикметників відносних із суфіксом -ськ- (-ск-). «У сучасній мові прикметники на «ск-ий» починають брати участь у творенні іменників на -о́сть із значенням абстрактної якості. Якщо раніше було неможливим творення слів на -о́сть від прикметників із суфіксом -ск- і його похідними (виняток становили *детскость, светскость, зверскость*), то тепер появляються індивідуальні утворення типу *женскость, мальчишескость, простецкость, советскость* та ін» ⁹.

Особливості цього процесу пояснюються змінами у семантиці прикметника, тобто тим, що у прикметниках із суфіксом -ск- розвивалися якісні значення на основі розширення значення приналежності (особі чи колективу), узагальнено-якісного переосмислення його в значення властивості. Значно рідше якісність розвивалася у прикметниках, утворених від іменників, що є назвами неістот (наприклад, *адский, райский, светский*). З розвитком якісних значень прикметники на -ский набули зрідка реалізованої можливості утворювати абстрактні іменники із суфіксом -о́сть (типу *детскость, светскость, зверскость, людскость*) і короткі форми ¹⁰.

Вище викладені міркування є слушними і для відповідної лексико-граматичної категорії іменників української мови «Українсько-російський словник» фіксує 11 таких утворень: *грома́дська́ість, лю́дська́ість, нелю́дська́ість, това́риська́ість, нетова́риська́ість, грома́дянська́ість, сві́тська́ість, старосві́тська́ість, плóтьська́ість, хва́цька́ість, молодéцька́ість*. Прикметники *грома́дський, лю́дський, нелю́дський, това́риський, нетова́риський* та ін., напевне, розширили свою семантику, набули здатності до переносного вживання, тому і стали твірними основами абстрактних імен.

Наголос у субстантивах, як і в атрибутивних твірних основах, на останньому складі кореневої морфемі або на суфіксі.

Прикметники на **-ов, -ий** становлять собою групу слів, різноманітну за семантикою і словотворчими можливостями. Продуктивність цих твірних основ зросла у процесі розвитку мови і зараз займає своєрідне місце у словотворчому процесі. М. А. Бакіна, досліджуючи особливості російського словотвору, приходять до висновку, що оскільки прикметники на **-ов, -ий** у переважній більшості є похідними від іменників з конкретним предметним значенням, вони мають яскраво виражене значення відносності, яке й перешкоджає їх участі у словотворенні. Можливість появи в сучасній російській мові групи слів (дуже невеликої, на думку дослідниці) типу *жанровість, класовість, кумачовість, лозунговість, плановість* тощо пояснюється тим, що ряд прикметників втрачає своє первинне відносне значення і розвиває якісне значення¹¹.

У мовознавстві існує й дещо інша думка з приводу продуктивності цих основ. В. П. Даниленко переконливо твердить, що російські іменники на **-ость** від прикметників на **-ов, -ий** у сучасній мові не є поодинокими і несприймаються як незвичайні, хоч до недавнього часу вони були рідкістю. Саме термінологічне словотворення, для якого відносність значення прикметника не є перешкодою, вивело основи прикметників на **-ов, -ий** з резерву в число продуктивних. І далі. Наявність численних термінологічних і нетермінологічних утворень типу *сезонність, товарність, сборність* тощо дає можливість говорити, що якісність твірної основи не є в сучасній літературній мові неодмінною умовою творення імен із суфіксом **-ость**. Для термінологічного ж словотворення похідні на **-ость** від основ відносних прикметників, які не розвинули якісних відтінків значення, є особливо характерними. Якісність утворюється уже в самому абстрактному імені на **-ость**¹².

Спостереження В. П. Даниленка цілком підтверджуються матеріалами української мови. Словник дає такі дані для узагальнення.

Іменників на **-ість** від прикметників на **-ов, -ий** зафіксовано понад 90. Більша частина із них походить від прикметників виразно відносного значення: *особовість, черговість, односкладовість, обрядовість, спадковість, зразковість, святковість* тощо. Однак у семантиці прикметників *прибутковий, дріб'язковий, нервовий, терміновий, науковий, принциповий* та ін., від яких походять іменники *прибутковість, дріб'язковість, нервовість, термінність, науковість* тощо, є елемент якісний, вони можуть виражати змінну ознаку. Творення абстрактних іменників від таких прикметників — явище закономірне. Наявність у словнику порівняно нових слів: *цукровість, класовість, нарисовість, кастовість, масовість, доцентровість, плановість* тощо — свідчить про перспективність цього словотворчого типу в галузі термінологічного й нетермінологічного словотворення. У словах цієї групи послідовно зберігається наголос твірної основи.

Здійснені спостереження дають підстави для окремих висновків.

Словотворчий тип абстрактних іменників на *-ість* є одним із найпродуктивніших у сучасній мові. Потреба в утворенні абстрактних іменників із значенням властивості, якості у загальномовному вживанні та зростаючі потреби термінологічного словотворення зумовлюють зміни у складі твірних основ цих імен. Як твірні основи все частіше виступають відносні прикметники. Окремі групи із них, набуваючи якісного значення, закономірно включаються у процес творення абстрактних імен на *-ість*. Часто якісність як ознака виникає не в прикметнику, що є твірною основою (такого прикметника може і не бути), а в процесі творення іменника з суфіксом *-ість*. Потенціална якісність відносних прикметників реалізується у процесі творення іменників на *-ість* із субстантивним значенням абстрактності.

Використання основ відносних прикметників у процесі творення імен із суфіксом *-ість* є новим фактом у сучасній мові¹³.

Щодо наголошення досліджуваних імен, то виявляється така закономірність. Абсолютна більшість — 3619 із загальної кількості 3761 — зберігає наголос твірної основи. Лише у 142 випадках наголос зміщується, майже завжди із флексії твірного прикметника переходить на останній склад кореневої морфемі похідного іменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наприклад: «Триединість». — А. М а л и ш к о, Синій літопис. Лірика, К., «Радянський письменник», 1968, стор. 66; «І там, без прокльону, без дурної хвалби і лихої дволикості, простеляла земля скатерки із нейлону та із вічності теж». — Т а м ж е, стор. 68.

2. Наприклад: «Многосте світу, тяжка і буденна, Односте світу, метка й навіжена, Дикосте світу, вертка й монотонна, Лагодо світу з божого лона». — І. Д р а ч, Оскарження Івана Гонти. — «Вітчизна», 1966, № 12, стор. 4; «Вперше тоді за війну Колосовському захотілося бути вбитим Стати нічим, зникнути, перейти *вничогість*». — О. Г о н ч а р, Циклон. — «Вітчизна», 1970, № 4, стор. 93.

3. Наприклад: «Тільки товща броні, тільки *безпомилність*, тільки невпинний рух уперед». — Ю. М у ш к е т и к Жорстоке милосердя. — «Вітчизна», 1972, № 3, стор. 96; «Їхня тупість, нещадність, одвічна жадібність і *невситність*, які витисли звичайні людські почуття». — Т а м ж е, стор. 26; «Над селом теж безгоміння й *безшелесність*». — Т а м ж е, стор. 52; «...Бо ти все та ж в своєму диві, у *животворності* своїй». — А. М а л и ш к о, Синій літопис, К., «Радянський письменник», 1968, стор. 57; «Може, в цім почутті *незникності* якраз і виявляє себе потаємна сила життя, відлита деким у форму вищої космічної реальності?» — О. Г о н ч а р, Циклон. — «Вітчизна», 1970, № 4, стор. 77; «А під *заплющеної* вій, у фільмах уяви—буїно сніги хурделять, і люди крокують у масках...». — Т а м ж е, стор. 34; «Море шаліє, прибій стугонить, бетон, поламаний штормами, лежить всюди навалом, а над усім цим у цілковитій *безтривожності*, з своїми думками якимись шоранку бродє, бовтаючи портфеліком, юна людина». — Т а м ж е, стор. 21; «Повітря світиться, ряхтить, і *бджоліність* золота гудє в ньому». — Т а м ж е, стор. 17.

4. В. Н. Х о л а ч е в а, Изменения в системе словообразования существительных. — «Очерки по исторической грамматике русского литературного языка 19 века. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного», М., «Наука», 1964 стор. 139.

5. Наприклад: «Либонь, тому, що сам упевняв її в *несовітності* того, а може, що був сповнений якоїсь сили, якоїсь несхитної твердості й чистої, незнищенної душевної жаги».— Ю. Мушкетик, Жорстоке милосердя, стор. 46; «А вам треба наголосити на основній конфронтації сил, адже не лірична лінія, а головна боротьба *незмирностей* — це контрапункт фільму, його рушій, його двигун».— О. Гончар, Циклон, стор. 112.

6. Наприклад: «Переточена мурашню *вітлілість* — то було все, що зосталось від Йони».— О. Гончар, Циклон, стор. 62; «*Зболілість*, здається, навіть образа враз налили в тих ще розсіяних відданістю юних очах...».— Там же, стор. 129. «Тепер все частіше очі несуть надвечірню *пригаслість*».— Там же, стор. 129; «Ненавиджу власне безсилля і цю *очужілість*, яка не віщує добра».— Там же, стор. 27.

7. «Купцеві прокльони й погрози, оратаєве захоплення, охоронцева *збаранілість* — ніщо не обходило, видно, цього чоловіка...».— П. Загребельний, Первоміст, К., «Радянський письменник», 1972, стор. 24.

8. «Сучасна українська літературна мова». Морфологія. За загальною редакцією акад. АН УРСР І. К. Білодіда, К., «Наукова думка», 1969, стор. 204.

9. М. А. Бакина, Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования.— «Развитие словообразования современного русского языка», М., «Наука», 1966, стор. 66.

10. Див.: «Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного», М., 1964, стор. 348.

11. М. А. Бакина, названа праця, стор. 67—68.

12. Див.: «Словообразование современного русского литературного языка», М., «Наука», 1968, стор. 137—138.

13. Див.: «Словообразование современного русского литературного языка», стор. 137.

Доцент Ф. П. СМАГЛЕНКО
(Одеський університет)

СЛОВОТВОРЧА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ З КІНЦЕВИМ -О

З 121 700 слів, перекладених в «Українсько-російському словнику» АН УРСР 1953—1963 рр., слів з кінцевим -о налічується 5632, або 4,6 процента. Найбільше тут прислівників (3492 слова, або 62 проценти від усіх слів з кінцевим -о). Друге місце посідають іменники (1949 слів, або 34,6 процента). На долю інших частин мови припадає 3,4 процента (193 слова).

Серед цих інших 3 прикметники (*ін-октаво, маренго, ін-фоліо*); 31 числівник (*двійко, семеро, кілько, багато, сто* та ін.); 40 займенників (*самó, хто, дехто, що, казна-що, ніщо́, де́що* та ін.); 29 слів категорії стану (*відко, боязко, рибно, тісно, боязно, близько, видне́нько, відно, заведено, чо́рно, тісно, чу́тно, зати́шно* тощо); 11 модальних слів (*можливо, певно, гловно, звісно, безперечно́* та ін.); 13 часток (*тільки, но, іменно, то, вонó, ато́, отó, от-то* тощо); 24 прийменники (*о, во, до, зо, ко́ло, по, про* та ін.); 23 сполучники (*бо, а́бо, то, за́то, мо́вбито*, та ін.) та 18 вигуків (*о, їй-бо́, бра́во, о́го, віо, аля́, ну́мо, но* тощо).

З 1949 іменників маємо іменників середнього роду змінюваних 1631, чоловічого роду змінюваних 166, абрєвіатур 10, незмінюваних іншомовних 142.

Переважає більшість іменників середнього роду з кінцевим -о є словами похідними, суфіксальними. Безсуфіксних іменників середнього роду налічується 179 (*не́бо, пра́во, дере́во, діво, шво, ста́до, бла́го, чу́до, ле́зо, са́ло, жа́ло, тіло* і т. д.). У частини іменників суфікс відчувається, але довести, що це суфікс, буває дуже важко через відсутність слів того ж кореня без суфікса. Напр., *стеб́ло, куб́ло, со́пло, заборóло, покотью́ло, толокно́, го́рно, борóшно*, та інші, усього 20 слів.

Продуктивність різних суфіксів в іменниках середнього роду з кінцевим -о дуже нерівномірна. Розглянемо їх в алфавітному порядку з кінця слова.

З суфіксом -в- є лише 7 слів (*лізво, різдво́, лезво, півво, майво, дійво, сяйво*); з суфіксом -єв- три слова (*ма́рево, ма́єво, ся́єво*); з наголошеним суфіксом -ив- 19 слів (*віди́во, пряди́во, мерéживо*,

морозиво, п'ливо, м'ливо тощо); з наголошеним суфіксом **-ив-** три слова (*м'ливо, жниво, м'яси́во*).

Серед іменників середнього роду з кінцевим **-о** є всього п'ять слів зі спрощеним суфіксом **-ств-** (без **-с**) після кореневого **-з** (*убо́зство, мужоло́зство, скотоло́зство, боягу́зство, кня́зтво*).

Найбільшу групу серед іменників середнього роду з кінцевим **-о** становлять слова з суфіксом **-ств-**. Їх у словнику 735. Це переважно назви абстрактних понять. Таких 598: *наха́бство, неро́бство, себелю́бство, славолю́бство, трудолю́бство* (з **лю́бство** 23 слова), *землезна́вство, лісозна́вство* (з **зна́вство** 40 слів), *самопра́вство, слі́дство, юро́дство, ханже́ство, е́ство; чва́нство, чаклу́нство* і багато інших.

73 іменники є назвами галузей господарства і видів людської діяльності: *хліборо́бство, землеро́бство, склоро́бство, маслоро́бство, биноро́бство, риболо́вство, звіроло́вство, бо́ндарство, парника́рство, квітка́рство, лимар́ство, кова́льство* тощо. 28 іменників на **-ство** є назвами збірних понять: *пта́ство, пові́ство, лю́дство, вельмо́жество, товари́ство, глита́йство, пото́мство, дехка́нство, па́нство, духове́нство, студе́нство, во́йство, слов'я́нство, селя́нство, дворя́нство, холо́пство, хло́пство, біда́рство, ли́царство, ри́царство, ю́нкерство, інжене́рство, офіце́рство, багати́рство, бо́ярство, нача́льство, учи́тельство, курку́льство*. До них прилягають такі чотири іменники: *посеме́йство, сіме́йство, посіме́йство*.

32 іменники з суфіксом **-ств-** є назвами конкретних понять: *паропла́вство, князі́вство, герцо́гство, повпре́дство, торе́пре́дство, постпре́дство, воево́дство, божество́, зем́ство, підприє́мство, ла́комство, міністе́рство, аге́нство, посоль́ство, ко́нсульство* та інші.

Досить значну групу слів серед іменників середнього роду з кінцевим **-о** становлять слова з спрощеним суфіксом **-ств-** після кореневого **ц**, тобто іменники на **-цтво**. Їх 248. Серед них більшість становлять іменники, що є назвами абстрактних понять: *дива́цтво, ліва́цтво, рва́цтво, хижа́цтво, трюка́цтво, куня́цтво, лиха́цтво, пособни́цтво, керівни́цтво, вигадни́цтво, пия́цтво* та інші, усього 164.

55 іменників на **-цтво** є назвами галузей господарства чи видів людської діяльності: *риба́цтво, тка́цтво, краве́цтво, садівни́цтво, рахівни́цтво, відходни́цтво, рослинни́цтво, колісни́цтво* тощо; 27 слів є назвами збірних понять: *коза́цтво, бурла́цтво, чума́цтво, юна́цтво, батра́цтво, бурса́цтво, купе́цтво, духівни́цтво, чинове́ництво, робітни́цтво, чолові́цтво, жіно́цтво, парубо́цтво, середня́цтво* та інші; два іменники є назвами конкретних понять: *видавни́цтво, лісниц́тво*.

Із зменшувально-пестливим суфіксом **-к-** у словнику зареєстровано 31 іменник (*дрівко, залі́зко, сі́дле́ко, крісе́лко, барі́лко, цибе́рko, віде́рko, лосте́рko, сі́тко, зо́лото́ко, лі́чко, ві́чко, ву́шко* тощо). З подвоєним зменшувально-пестливим суфіксом **-атк-** є 93 іменники. У 77 з них цей суфікс має графічний варіант **-ятк-**, у 16 **-атк-** (лише після шиплячих). Серед цих іменників назв осіб 21 (*мала́тко,*

немовля́тко, янголя́тко, циганя́тко, татареня́тко, жовтеня́тко, дитиня́тко, хлоп'я́тко, дитя́тко, сиротя́тко, дівча́тко, циганча́тко, дитинча́тко тощо), назв тварин 29 (жереб'я́тко, ведмедя́тко, теля́тко, соболя́тко, осля́тко, яє́ня́тко, жабеня́тко, левеня́тко, козеня́тко, оленя́тко, сарненя́тко, мавпеня́тко, тигреня́тко, лисеня́тко, цуценя́тко, зайченя́тко, щеня́тко, порося́тко, котя́тко, лоша́тко, зайча́тко й інші), назв птахів 34 (голуб'я́тко, солов'я́тко, лебедя́тко, перепеля́тко, щигля́тко, соколя́тко, орля́тко, гавеня́тко, совеня́тко, ластовеня́тко, журавля́тко, зозуленя́тко, вороненя́тко, гусеня́тко, каченя́тко, індиченя́тко, галченя́тко, чає́ня́тко, вороня́тко, кача́тко, курча́тко, пташа́тко тощо), назв риб 1 (вугреня́тко), назв предметів 7 (криля́тко, кухля́тко, рученя́тко, зє́рня́тко, горня́тко, колища́тко, ходача́тко).

Іменників середнього роду з подвійним зменшувально-пестливим суфіксом **-ечк-** (**-ець-** **-к-**) у словнику нараховується 41 (словє́чко, гніздє́чко, серде́чко, блюде́чко, ліжечко, кубє́лечко, сидє́лечко, весє́лечко, крі́лєчко, тілечко, плє́чко, ма́слечко, віко́нечко, відє́речко, го́речко, сі́течко, літе́чко, намі́стечко, мі́стечко, ті́стечко, яє́чко тощо). З складним зменшувально-пестливим завжди наголошеним суфіксом **-аточк-** зафіксовано 12 іменників. З них назв осіб 7 (дівча́точко, маля́точко, янголя́точко, немовля́точко, кришеня́точко, хлоп'я́точко, чортя́точко) і назв тварин 5 (кача́точко, курча́точко, теля́точко, козеня́точко, кошеня́точко). З суфіксом **-очк-** є лише один іменник (єро́ночко).

У словнику зареєстровано 37 іменників з суфіксом пестливості **-ячк-**. Більшість з них (34) утворені від іменників середнього роду другої відміни (узго́лів'ячко, здо́ров'ячко, зам'у́жж'ячко, гілля́чко, зілля́чко, весі́ллячко, опові́даннячко, безта́лан'нячко тощо). Три слова з цим суфіксом утворені від іменників середнього роду IV відміни з суфіксом **-ен-** при відмінюванні (ві́м'ячко, сі́м'ячко, ті́м'ячко). Усі ці іменники мають наголос на передсуфіксальному складі.

З суфіксом пестливості **-еньк-** (завжди ненаголошеному) у словнику є 7 іменників середнього роду (се́рденько, го́ренько, мо́ренько, свя́тенько, плє́ченько, лі́ченько, лі́шенько), а з суфіксом **-оньк-** (теж завжди ненаголошеним) — лише 3 слова (сві́тонько, стре́менонько, теля́тонько).

З переважно ненаголошеним суфіксом **-иськ-** словник містить 36 іменників середнього роду. З них 12 без емоційного забарвлення (на́звисько, прі́звисько, прѳ́звисько, бойові́сько, станѳ́висько, па́совисько, муравлі́сько, во́нисько, стерні́сько, житні́сько, прі́сисько, смі́тисько). Останні 24 виражають негативне емоційне забарвлення. Причому 8 утворені від іменників чоловічого роду (стидѳ́висько, стра́мовисько, страѳ́овисько, смі́ховисько, по́сміховисько, поштурѳ́овисько, приту́лисько, зѳ́брисько), 7 — від іменників середнього роду (чудѳ́висько, чѳ́дисько, плечі́сько, ѳ́рвисько, стѳ́вковисько, зв'я́лисько), 9 — від іменників жіночого роду (бабі́сько, рі́бисько, но́жисько, со́кірисько, ручі́сько, свекруші́сько, юрмі́сько, дівчі́сько,

шійсько). У 10 з цих 36 іменників перед **-иськ-** маємо суфікс **-ов-**. У словнику є два іменники середнього роду з суфіксом **-ськ-** (*військо, ясько*).

Словник реєструє значну кількість іменників середнього роду з суфіксом **-л-**. Перед ним може бути голосна **-а-**, що є дієслівним суфіксом (*дівбало, накривало, завивало, піддувало, пугало, одягало, сідало, брязкало, гуркало*, усього 37), або **-а-** іншого походження (*одоробало, жигало, опудало, кружало*, усього 9). Перед суфіксом **-л-** може стояти дієслівний, переважно наголошений, суфікс **-и-** (*вабило, зубило, давило, правило, правило, каділо, ціділо, бродило, біліло, чорніло, кропило*, всього 31 слово) або суфікс **-и-** іншого походження (*мотовило, стропило, барило, вітрило*, усього 4 слова). Є 7 слів з суфіксом **-л-** після кореневого голосного (*помелó, біло, міло, ріло, шило, діло, біло*). У 36 словах суфікс **-л-** стоїть після приголосного (*греблó, скреблó, стяблó, живлó, стіглó, тяглó, кова́дло, па́дло, бідло, повідло* тощо).

З суфіксом **-м-** є 1 слово (*письмо*), з суфіксом **-ен-** 4 слова (*зна́ме́но, раме́но, стре́ме́но, сімейно́*), з суфіксом **-н-** 8 слів (*вікно́, волокно́, сукно́, зімно, поро́хно* тощо), з суфіксом **-лн-** 9 іменників (*пужално, зátкално, грабі́лно, кочержі́лно, сапíлно, ціпíлно, заступі́лно, рогачі́лно, істичі́лно*), з суфіксом **-льн-** 3 іменники (*буді́льно, сапíльно, ціпíльно*).

Іменників чоловічого роду з кінцевим **-о-** небагато, усього 166. Найбільше тут іменників з суфіксом **-к-** (58 слів). Це переважно зменшені назви осіб (*ватажко́, дружко́, тезко́, парубі́йко, хлопці́йко, антíтко, свéкорко, сватко́, братко́, татко́, опрі́шко, на́нашко, дідько, дядько, ба́тько, праба́тько*, усього 16), назви осіб за прикметою (*страшко́, тишко́, смішко́, глушко́, сивоборóдько, відлю́дько, безлю́дько, безпа́лько, безштáнько, новобага́тько, скороба́гатько*, всіх 11), назви осіб за дією (*зна́йко, незна́йко, всезна́йко, бо́йко, поцілу́йко, вихо́дько, забу́дько, прибу́дько, слинько́, разом 21*), окремі назви тварин (*сивко́, гні́дко, сі́рчко, ведме́дко, бузько́, бусько́, воронько́, цюцько́*, всього 9) та одна назва дерева (*яворко́*).

Іменників з суфіксом **-енк-**, що є назвами осіб — синів за професією, родом діяльності чи іншою ознакою осіб — батьків, зареєстровано 23 (*удовéнко, суддéнко, морозéнко, князéнко, ковалéнко, королéнко, куркулéнко, отаманéнко, ханéнко, попéнко, шинкарéнко, токарéнко, паламарéнко, лимарéнко, писарéнко, титарéнко, царéнко, козачéнко, ткачéнко, удовичéнко, сотничéнко, мірошничéнко, безба́тченко*). З суфіксом **-ечк-** у словнику є два іменники чоловічого роду (*дядечко, батечко*), а з суфіксом **-очк-** лише один (*та́точко*).

Серед іменників чоловічого роду з кінцевим **-о** 14 мають суфікс пестливості **-еньк-**. З них 11 є назвами осіб (*тату́сьєнко, ба́тєнко, тє́стєнко, зя́тєнко, козачéнько, чума́чєнько, музичéнько, пані́чєнько, чарівні́чєнько, чолові́чєнько, жени́шєнько*, усього 11), 2 є назвами тварин (*шпа́чєнько, коничéнько*), один назвою предмета (*мі́счєнько*). Один іменник (*зай́нько*) має суфікс **-іньк-**.

13 іменників чоловічого роду з кінцевим **-о** мають суфікс пестливості **-оньк-** (*голубонько, упадонько, слідонько, морозонько, соколонько, сінонько, яворонько, вітронько, сватонько, татонько, світонько, тєстонько, гостонько*). З суфіксом згрубілості **-иськ-** у словнику зафіксовано 13 іменників чоловічого роду (*тютюнїсько, стовпїсько, нездарїсько, голосїсько, вусїсько, чоботїсько, хвостїсько, парубчїсько, вовчїсько, чоловічїсько, зайчїсько, хлопчїсько, уббїсько*).

З суфіксом **-л-** після дієслівного суфікса **-а-** маємо 6 іменників (*піддавало, агакало, базікало, хтокало, купало, швєндяло*), з суфіксом **-ил-** 10 іменників (*здоровило, чудило, громїло, мурміло, дурніло, зубріло, дурїло, воротїло, чумачїло, страїїло*), з суфіксом **-ил-** 9 іменників (*шкандибайло, позивайло, підшивайло, потакайло, дрімайло, підлипайло, купайло, позичайло, мін'яйло*), з суфіксом **-л-** після приголосного 6 іменників (*скавлó, вайлó, раклó, хамлó, треплó, мурлó*), два іменники з суфіксом **-нь-** (*сватїньо, братїньо*), один іменник з суфіксом **-ць-** (*кўмцьо*) і 6 без суфіксів (*тáто, хо, ледáцо, дядьо, нєньо, няньо*).

З 142 незмінюваних іменників іншомовного походження 44 мають наголос на кінцевому **-о**, 96 кінчається на ненаголошене **-о**, 2 мають подвійний наголос. 131 іменник належить до середнього роду. Серед них з наголошеним кінцевим **-о** 43 (*жабó, сабó, статусквó, аргó, до, ландó, бордó, фабліó, трикó, рококó, таблó, кілó, трюмó, казино́, кінó, телекінó, стереокінó, домінó, паннó, кімонó, депó, фігарó, шеврó, зерó, метрó, ситрó, бюрó, оргбюрó, інформбюрó, Радіоінформбюрó, радіобюрó, прес-бюрó, Політбюрó, партбюрó, профбюрó, цехбюрó, кюрасó, серсó, автó, лотó, пальтó, півпальтó, фабльó*), з ненаголошеним кінцевим **-о** 89 іменників (*какаó, макаó, самбо, ін-октаво, лумбаго, імаго, саго, індіго, манго, танго, дінго, ембарго, суперкарго, сорго, кредо, ідо, крещєндо, крещєндо, сальдо, авізо, арізо, радіо, ажїо, адажїо, арпєджїо, фóліо, трїо, капрїччїо, мбкко, барóкко, порто-франко, фіа́ско, альфрєско, нієлло, пікколо, трємбло, пóло, ватер-пóло, сóло, динáмо, прєстїссїмо тощо*). Один іменник середнього роду (*рóндó*) має подвійний наголос.

Незмінюваних іменників з кінцевим **-о** чоловічого роду 9 (*фламінго, гідальго, мікадо, торнадо, торпєдо, імпрєсарїо, сирóко, пампєро, маєстро*). У всіх них кінцеве **-о** ненаголошене.

Один іменник (*болєрó*) може мати подвійний наголос і подвійний рід — середній чи чоловічий.

Два іменники (*ма́го і гуанáко*) належать до жіночого роду.

У словнику зареєстровано 10 слів аббревіатур з кінцевим **-о** (*тво, ВНО, райвнó, міськвнó, облвнó, ГПО, РПО, ГОЕЛРО, РСО, ППХО*).

Така словотворча і семантична характеристика українських іменників з кінцевим **-о**. Переважна більшість з них утворені суфіксальним способом. Утворених з допомогою префіксів немає (за винятком окремих іншомовних та слова *прабáтько*).

Доцент О. С. ШЕВЧУК
(Донецький університет)

ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНИЙ СПОСІБ УТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Серед різних способів словотвору прикметників важливе місце посідає префіксально-суфіксальний. Як відомо, не всі прикметники, що мають у своєму складі префікс і суфікс, належать до префіксально-суфіксальних утворень. Так наприклад, прикметники *відбудовний, перегінний, розкотистий* і подібні вважати утвореними префіксально-суфіксальним способом немає підстав, оскільки їх префікси успадковані від твірних основ (*відбудова, перегін, розкотити*). До утворених префіксально-суфіксальним способом належать лише ті прикметники, основи яких відрізняються від твірної наявністю двох нових морфем: префікса і суфікса, приєднаних до похідної основи в процесі одного словотворчого акту, наприклад: *без надії — безнадійний, по війні — повоєнний, при дорозі — придорожний, без вітру — безвітряний, під коренем — підкореневий, над річкою — надрічковий, при Дніпрі — придніпровський* і под.¹

Прикметники цієї структури варті уваги: вони досить поширені й різноманітні в структурно-семантичному плані.

У деяких працях вітчизняних мовознавців визначається багатство словотворчих засобів, походження і значення афіксів, їх функціонування як словотворчих одиниць у складі слів, що належать різним частинам мови тощо. У радянському мовознавстві спеціального дослідження, присвяченого словотвору префіксально-суфіксальних прикметників, поки що немає. У вузівських підручниках і посібниках префіксально-суфіксальний спосіб творення прикметників висвітлений поверхово: багато авторів² навіть не згадують про цей спосіб творення прикметників, одиничні приклади прикметників відповідної структури трактуються як утворення префіксальним способом.

Лише в «Сучасній українській літературній мові» (за редакцією акад. АН УРСР І. К. Білодіда, К., 1969) префіксально-суфіксальному способу творення прикметників приділена належна увага (стор. 209—215): названо основні засоби й словотворчі моделі, за якими утворюються прикметники префіксально-суфіксальним способом, з'ясовано найтиповіші значення цих прикметників.

Однак у підручнику не додержано єдиного принципу у визначенні афіксальних способів творення: в одних випадках автор ке-

рується морфологічним, у інших — семантико-морфологічним. У результаті допущено певні неточності словотворчого порядку — змішано два способи творення — префіксальний і префіксально-суфіксальний, хоча в підзаголовках (стор. 208 і 209) ці два способи словотвору відокремлюються. Зрозуміло, що підручник не може дати розгорнуту характеристику семантичних особливостей цих прикметників, тому, мабуть, частина словотворчих засобів (наприклад: префікси *від-, з-, навколо-, попід-, серед-*) загалом не знайшла відображення у підручнику, допущено також деякі неточності у визначенні словотворчих засобів (наприклад, префікс *за-* не функціонує разом з суфіксом *-к-*) та ін.

Таким чином, структурно-семантичний аналіз прикметників, утворених префіксально-суфіксальним способом, є на сьогодні актуальним. Наша стаття становить спробу розв'язати якоюсь мірою це завдання.

Класифікація досліджуваного матеріалу виконана за морфологічними показниками.

Чи не найбільш активним в українській мові серед інших є префікс *без-*, що функціонує як словотворчий засіб разом із суфіксами *-н-, -льн-, -ов- (-ев-), -ян-, -овн-, -лив-*: *безрідний, бездіяльний, безповітряний, безприбутковий, безкласовий, безчуттєвий, беззмістовний, безкорисливий*.

Твірною базою для прикметників цього типу служить іменник у родовому відмінку з прийменником.

За участю префікса *без-* утворюються якісні й відносні прикметники із значенням «такий, що не має чогось», «позбавлений чогось»³.

Якісні прикметники з префіксом *без-* виражають:

а) властивості інтелекту, вдачі, психіки: *безбоязний, бездарний, бездіяльний, безпомічний, безтактний, безсовісний, безтолковий, безсердечний, безпам'ятний, безжурний, безгнівний, безкорисливий, безвільний*;

б) загальну оцінку: *безвинний, безщасний, безнадійний, безславний, бездоганний, безвигідний, безвадний, безуспішний, безприкладний, беззмістовний, бездоказовий, безпомилковий*;

в) фізичні особливості: *безсильний, безутомний, беззоряний, безвітряний, безколірний, безбарвний*;

г) соціальний та майновий стан: *безвладний, безбідний, безправний*.

Відносні прикметники з цим же префіксом вказують на відсутність:

а) складових елементів у рослинних організмах: *безпелюстковий, безнасіінний* (б. плоди), *безбілковий*;

б) певних атмосферних явищ: *безхмарний, безсніжний, безповітряний, бездошовий*;

в) продукту, що його постачає предмет, названий іменником атрибутивного словосполучення: *бездимний* (б. порох), *безплідний* (б. ґрунт);

г) наслідків, характерних для дії, відображеної в основі пояснюваного іменника: *безкарний* (б. злочин), *безапеляційний* (б. рішення), *безслідний* (б. зникнення), *безутратний* (б. торгівля);

д) складників у предметів технічної галузі: *безмоторний* (б. човен), *безрейковий* (б. транспорт), *бездротовий* (б. телеграф), *безгаражний* (б. зберігання машин);

е) певного суспільно-історичного поняття чи перебування за його межами: *безпартійний* (б. актив), *безкласовий* (б. суспільство), *безнаціональний* (б. культура), *бездержавний*;

є) супровідної дії: *безперешкодний* (б. розвиток), *безвідривний* (б. читання), *безвиїзний* (б. сидіння дома), *безперебійний* (б. робота), *безпосадовчий* (б. політ), *безкоштовний* (б. користування), *беззахідний* (б. сонце), *безупинний* (б. рух), *безперервний* (б. походи), *беззмінний* (б. варта);

ж) елементів граматичної та літературознавчої структури: *безприсудковий*, *безособовий*, *бездієслівний*, *безсуфіксний*, *безсюжетний*;

з) інші стосунки: *бездомний* (б. ворон), *безхатній* (б. бурлаки), *бездипломний* (б. юнак), *безкінний* (б. селяни), *беззбройний* (б. натовп).

Частина прикметників, утворених за участю префікса *без-* і суфікса *-н-*, поєднуючи в собі якісну і відносну семантику, виступає поперемінно то в одному, то в іншому значенні, залежно від контексту. Якісно-відносні прикметники цього типу означають:

відсутність предмета і оцінку: *бездушний* (б. тіло, б. тиран), *безхребетний* (б. тварини, б. рішення), *безбурний* (б. море, б. життя), *безмовний* (б. згода, б. тиша, б. фігура);

відсутність предмета і колір: *безкровний* (б. операція, б. губи).

Префікс *від-* у супроводі суфіксів *-н-* і *-ов-* зустрічається у відіменникових прикметниках: *відвічний*, *віддієслівний*, *відіменний*, *відлюдний*, *відрядний*, *відрядковий*, *відцентровий*.

Префікс *від-* вказує на віддалення в напрямі, протилежному до предмета, позначеного твірною основою.

Відповідні прикметники означають напрям: *відцентровий* (в. сила, в. нерви); походження: *відіменний*, *віддієслівний*; часові стосунки: *відвічний* (в. ліс); обумовленість величини предмета, названого пояснюваним іменником, кількістю предметів, назва яких відображена у прикметниковій основі: *відрядний* (в. робота), *відрядковий*. Прикметник *відлюдний* функціонує в сучасній українській мові з двома значеннями: з відносним і якісним. У відносному значенні прикметник *відлюдний* синонімічний з прикметником *безлюдний* (пор. *безлюдний берег*, *відлюдний куточок*), якісна семантика його оціночна (в. звіролов — *замкнутий*, *нетовариський*).

За участю префікса *до-* і суфіксів *-н-*, *-ов-*, *(-ев-)*, *-ськ-*, *-івськ-*, *-овськ-*, *-янськ-*, *-ч-* утворені відіменникові відносні і якісні прикметники: *дошкільний*, *докласовий*, *домарксистський*, *дошевченківський*, *допетровський*, *дохристиянський*, *дорадчий*.

Префікс **до-**, як правило, вказує на передування у просторі чи в часі предметів, названому твірною основою. Відповідно до цього прикметники виражають просторові (*домонополістичний, доцентровий*), часові (*довоєнний, дообідний*) стосунки, відповідність або збіг властивостей предметів, позначених твірною основою і пояснюваним іменником (*домірний, доречний, доладний*).

Частина прикметників з префіксом **до-** має оціночне значення: *доконечний* (д. потреба — *невідкладна*), *допотопний* (д. машина — *старомодна*), *доземний* (д. уклін — *низький*), *дорадчий* (д. голос), а також «ознаку щодо вичерпності, повноти якогось явища, факту (*докорінний, дослідний*)»⁴.

Префікс **з-** функціонує у складі кількох прикметників, утворених префіксально-суфіксальним способом: *згористий, зручний, злісний* (діал. *лісник*).

Префікс **з-** вказує на напрям зсередини, назовні чи згори вниз. Але у складі прикметників цей відтінок втратився і в сучасній мові *згористий, зручний* мають якісне оціночне значення. Слово *злісний* називає особу за місцем праці: «Ми ... все вважали, що то ліс громадський, навіть злісного громадського держали» (Іван Франко).

Префікс **за-** разом із суфіксами **-н-, -ов-, (-ев-), -ськ-, -овськ-яньськ-** утворює відіменникові відносні прикметники з просторовим (*загірний, заозерний, закордонний, залаштунковий, замиський, задніпровський, задніпряньський*) і часовим (*зажиттєвий*) значенням; частина прикметників розглядуваної будови виражає призначення: *заплічний* (з. мішок), *захальєвий* (з. книжечка), *застольний* (з. пісня). Деякі прикметники сполучають у собі значення відношення і якості, а саме: місцезнаходження і оцінки — *закулісний* (з. життя, з. переговори), *захмарний* (з. верховини, з. пориви); мети і оцінки — *заупокійний* — *арх.* (з. молитва, з. голос).

За участю префікса **між-** і суфіксів **-н-, -ов-, -ськ- (-цьк-), -ч-** утворюються відіменникові відносні прикметники: *міжзубний, міжрядковий, міжсоюзницький, міжспілчанський, міжвідомчий*.

Префікс **між-** вказує на місце предмета, названого пояснюваним іменником, серед інших однорідних предметів, назва яких відображена у твірній основі.

Більшість прикметників з відповідними афіксами виражає місце предмета: *міжклітинний, міжколгоспний, міжкiстковий, міжщелеповий, міжмиський*; деякі прикметники поряд з цією семантикою мають інший відтінок: поширення предмета, названого іменником атрибутивного словосполучення, на однорідні предмети, позначені твірною основою: *міжсоюзний* (м. нарада), *міжнародний* (м. стосунки), *міжсоюзницький* (м. договір), *міжвідомчий* (м. розрахунки).

Префікс **на-** у парі з суфіксами **-н-, -ов-, -ян-** утворює відносні прикметники: *нарукавний, накістковий, навітряний*.

Основне значення префікса **на-** — просторове.

Прикметники із названими афіксами означають:

місце предмета: *надвірний* (н. будівлі), *нагірний* (н. частина міста), *нашкірний* (н. висипка), *накістковий* (н. опух);

призначення: *настінний* (н. годинник), *наручний*, *натільний* (н. білизна), *наочний* (н. посібники);

місце і призначення: *нагрудний* (н. кишеня, н. знак), *намогильний* (н. камінь), *налобний* (н. пов'язка), *наплічний* (н. ремінь), *наколінний* (н. бинт).

Частково двоїстість семантики наведених прикметників можна пояснити залежністю останніх від значення іменників, один з яких послужив твірною основою для прикметника, а інший узгоджується з цим прикметником. Прикметник може виражати призначення і місце, якщо предмети, названі відповідними іменниками, не входять до складу єдиного цілого, а існують один поза одним, наприклад: *груди* і *орден*, *вікно* і *прикраса*. В протилежному випадку (наприклад: *груди* і *плавці*, *ребра* і *м'язи*, *висипка* і *шкіра*), прикметники виражають лише місце.

Таким чином, семантика прикметника безпосередньо відображає взаємне розташування відповідних предметів у навколишньому середовищі. Можливість зміни взаємного розташування предметів породжує в прикметниках, які називають ознаки цих предметів, по два семантичні шари, кожен з яких виступає на поверхню залежно від умов.

Прикметників, утворених префіксально-суфіксальним способом за участю афіксів *навколо-* і *-н-*, *-ов-*, у сучасній українській мові небагато: *навколоплідний*, *навколосерцевий*, *навкололоксовий*.

Це відносні прикметники із просторовим значенням (місця).

Префікс *над-* разом із суфіксами *-н-*, *-ов-*, *-ськ-* (*-зьк-*), *-янськ-*, *-альн-*, *-ян-* вживається для творення відіменникових відносних прикметників: *надпалубний*, *надлопатковий*, *наддунайський*, *наддністрянський*, *надорбітальний*, *надзоряний*.

У складі цих утворень префікс *над-* вказує на перебування предмета, названого залежним іменником, вище предмета, відображеного в прикметниковій основі. Більшість прикметників такої структури виражає місце предмета: *надводний* (н. курінь), *надганковий* (н. карнизи), *надкласовий* (н. партії), *надкістковий*, *надволзький* (н. пагорби), *наддніпрянський* (н. село).

У деяких прикметників розглядуваної будови розвинувся новий відтінок: місце за межами предмета, назва якого відображена в прикметниковій основі: *надкомплектний* (н. екземпляр), *надпрограмний* (н. тема), *надкошторисний*, *надурочний* (н. час), *надтерміновий* (н. завдання), *надплановий* (н. сталь), *надстроковий* (н. служба).

Одиничні прикметники з відповідними афіксами належать до якісно-відносних і поширені із значенням місця предмета та оцінки: *надземний* (н. дріт, н. краса), *надзоряний* (н. вись, н. мрії, н. пориви).

Префікс *перед-* і суфікси *-н-*, *-ян-*, *-ов-* (*-ев-*), *-івськ-* беруть участь у творенні відіменникових відносних прикметників: *перед-*

жнивний, передвесняний, передсерцевий, передз'їзівський. Він вказує на передування (у просторі чи в часі) предмета, названого підпорядковуючим іменником (передпосівна робота — робота перед посівом), предметові, названому твірною основою.

За значенням ці прикметники поділяються на дві групи:

а) прикметники, що означають часові стосунки: *передранішній* (п. холод), *передвечірній* (п. мла), *передз'їзівський* (п. дискусія), *передгрозяний* (п. повітря), *передтравневий* (п. змагання), *передгрозивий* (п. вітри);

б) прикметники, що означають місце предмета: *передмостовий* (п. укріплення), *передилунковий* (п. травлення), *передсерцевий*, *переднаголосний*, *передгірний*, *передміський* (п. хати).

Префікс *під-* разом із суфіксом *-н-, -ов- (-ев-), -ськ-, -ян-* утворює відіменникові прикметники: *підземний*, *підсніжний*, *підпелюстковий*, *підкров'язний*. Він вказує на місце предмета, названого пояснюваним іменником, нижче того предмета, назва якого відображена у твірній основі: (*підкрильний* — п. вогні), на призначення (*підводний* — п. човен), на підпорядкування предметові, названому твірною основою (*піднаглядний*); на наближення в часі (*підвечірній*).

В основному це відносні прикметники, що означають:

а) місце предмета: *підгірський* (п. луги), *підвітряний* (п. бік), підлідний (п. вилов), *підмосковний* (п. поля), *підкрановий* (п. балка), *підгрунтовий* (п. води), *підкорінний* (п. вираз). Частині прикметників відповідної будови властивий відтінок підпорядкованості: *підцензурний* (п. преса), *підпротекторатний* (п. держава), *підконвойний* (п. людина), *піднаглядний* (п. особа), *підшэфний* (п. колгосп), *підсудний*;

б) призначення: *піддзеркальний* (п. столик), *підсадибний* (п. ділянка), підгородній (п. бригада), *підвінечний* (п. плаття);

в) місце предмета і призначення: *підсідельний* (п. рана, п. кінь), *піддослідний* (п. тварина), *підводний* (п. рослини, п. човен);

г) часові стосунки: *підвечірній* (п. задуха), *підобідний* (п. хмарка), *підзимовий* (п. посіви).

Деякі прикметники з префіксом *під-* належать до якісних і мають оціночне значення, наприклад: *підневільний* (п. людина, п. праця), *під'яремний* (п. життя).

За участю префікса *після-* і суфіксів *-н-, -ов- (-ев-), -івськ-* утворилися відносні прикметники: *післявоєнний*, *післяжнивний*, *післяжовтневий*, *післяз'їзівський*, *післязавтрашній*. Семантика цього префікса дуже виразна.

Прикметники з префіксом *після-* виражають часові стосунки і мають «значення, протилежні значенням прикметників з префіксом *до-*»⁵: *післязбиральний* (п. досягання хлібів), *післяобідний*, *післяполудневий* (п. сонце), *післяльодовиковий* (п. період), *післяз'їзівський* (п. вечір дружби).

Префікс *по-* разом з суфіксами *-н-, -ов- (-ев-), -ськ-* утворює відіменникові відносні прикметники: *поземельний*, *пожовтневий*,

поукісний. Окремі прикметники утворені від числівників (подвійний) та прислівників (повздовжній).

За семантикою прикметники з цими афіксами можна згрупувати в такий спосіб:

а) прикметники, що виражають часові стосунки: *поженявий*, *повоєнний* (п. покоління), *пореволюційний* (п. література), *поранковий* (п. вітер), *пожовтневий* (п. період), *посмертний* (п. вистави);

б) прикметники, що виражають місце предмета: *подніпровський*, *побережний* (п. каміння), *порубіжний* (п. місто), *пограничний* (п. село), *понизовий* (п. частина);

в) прикметники, що означають поступове здійснення названого пояснюваним іменником процесу, який охоплює одну за одною одиниці, відображені в прикметниковій основі: *побригадний*, *поескадронний*, *подивізійний* (п. виступ), *поіменний* (п. голосування), *постатейний* (п. обговорення);

г) прикметники, що означають обумовленість кількістю чи розміром предметів, відображених у твірній основі: *поземельний* (п. рента), *поштучний* (п. оплата), *подимний* (п. податок), *погектарний* (п. обчислення податків), *погодинний* (п. оплата), *поденний* (п. робота), *поаркушевий*, *потижневий*;

д) ритмічність повторення дії, названої пояснюваним іменником: *подекадний* (п. план), *помісячний* (п. доход, п. зарплата), *поквартильний* (п. нарада);

е) інші значення: *поголовний*.

Префікс *поза-* функціонує в сучасній українській мові разом з суфіксами *-н-*, *-ов-* (*-ев-*), *-ськ-*, *-ейськ-*, *-альн-* і утворює відіменникові відносні прикметники: *позахмарний*, *позацентричний*, *позаєвропейський*, *позатеатральний*, *позаміський*.

Префікс *поза-* вказує на місце за межами предмета, названого твірною основою.

Найхарактернішою для прикметників аналізованої будови є семантика місця: *позахмарний* (п. простір), *позашкільний* (п. читання), *позаклітинний* (п. рідина), *позакореневий* (п. підживлення), *позаміський* (п. прогулянка), *позапарламентський* (п. рішення). Рідше ці прикметники означають знаходження предмета за межами предмета, названого твірною основою: *позалімітний* (п. затрата), *позакошторисний* (п. асигнування), *позабюджетний*, *позаконний* (п. влада), *позавійськовий* (п. підготовка), *позачерговий* (п. сесія), *позаплановий* (п. купівля), *позаспілковий* (п. молодь).

Прикметник *позаочний* означає відсутність предмета при здійсненні певного процесу (п. розмови). Усі ці семантичні відтінки мають значення місця.

За допомогою префікса *понад-* і суфіксів *-н-*, *-ов-*, *-янськ-*, *-овськ-* утворюються відіменникові відносні прикметники: *понадводний*, *понаднормовий*, *понаддніпряньський*, *понаддніпровський*. Цей префікс вказує на простір над предметом, названим твірною основою.

Прикметникам з префіксом *понад-* властиві два різновиди значень: одні з них означають місце предмета (*понадземний* — п. краї, *понаддніпровський*, *понаддністрянський* — п. гаї, п. села), інші вказують на те, що предмет, названий пояснюваним іменником, перевищує межі, названі твірною основою (*понадзвуковий* — п. швидкість; *понадплановий* — п. продукція; *понаднормовий* — п. робота; *понадстроковий* — п. служба; *понадлімітний* — п. витрати).

Незначна кількість прикметників української мови утворилася за участю префікса *попід-* і суфікса *-н-*, наприклад: *попідземний*, *попідводний*. Це відносні прикметники, що означають місце предмета (*попідземні надра*, *попідводні змії*).

Префікс *попід-* вказує на місце предмета, названого пояснюваним іменником, нижче рівня, відображеного в прикметниковій основі.

Префікс *при-* разом з суфіксами *-н-*, *-ов-* (*-ев-*), *-ськ-*, *-ист-*, *-янськ-* утворює в основному відносні прикметники: *приморський*, *принагідний*, *прижиттєвий*, *придністрянський*.

Префікс *при-* вказує на наближення до предмета, названого твірною основою.

Прикметники з відповідними афіксами означають:

а) місце предмета: *придорожній* (п. канава), *прияровий* (п. насадження), *придунайський* (п. рівнина), *приморський* (п. вітер), *приозерний* (п. затінок);

б) часові стосунки: *призахідний* (п. сонце), *припосівний* (п. внесення добрив), *прижиттєвий* (п. видання творів);

в) «такий, що відбувається в присутності певного колективу»: *прилюдний*, *принародний* (розм.)⁶.

Якісний прикметник *приземистий* означає особливості розміру предмета (п. чоловік).

Поодинокі прикметники цієї будови становлять елементи термінологічної лексики і мають, звичайно, видозмінене значення: *приголосний*, *присвійний*.

Префікс *проти-* і суфікси *-н-*, *-ов-*, *-ян-*, *-ськ-*, *-альн-* утворюють відіменникові відносні прикметники: *протипожежний*, *протираковий*, *протиповітряний*, *протигромадський*, *протибактеріальний* (поодинокі прикметники з цим префіксом віддієслівні: *протилежащий*, *протидіючий*, *протирижучий*).

Префікс *проти-* надає прикметниковій основі відтінку суперечності, скерованості у зворотному напрямку стосовно названого прикметниковим коренем.

Відповідні прикметники виражають скерування проти дії (чи предмета), назва якої (якого) відображена у твірній основі: *протиерозійний* (п. заходи), *протицумний*, *протихімічний* (п. оборона), *протиілотний* (п. міни), *протиурядовий* (п. маніфестація), *протіватиканський* (п. памфлети), *протишоковий* (п. рідина).

За допомогою афіксів *серед-* і *-н-*, *ов-*, *-ч-* утворилися відіменникові відносні прикметники із просторовим значенням: *середпартійний*, *середкласовий*, *середсвідомчий*.

Префікс су- разом із суфіксом -н- утворює нечисленну групу прикметників, строкату щодо семантики: *сукупний, суміжний, сумісний, супутній, сурядний, сучасний, суцільний*.

Префікс не- служить для творення віддієслівних якісних прикметників, що мають протилежне стосовно твірної основи значення. До складу новоутворених прикметників префікс не- входить разом із суфіксами -н-, -м-, -анн- (-янн-), -енн-, -уч- (-юч-), -уш- (-юш-), -лив-: *несхитний, непробудний, неосяжний, незмірний, несходимий, невловимий, нерушимий; неблаганний, нездоланний, незрівнянний, незліченний, нескінченний* (прикметники з цими афіксами виражають дуже велику міру ознаки): *неминучий, непосидючий, невмирущий, невсипущий, непосидливий*.

Отже, прикметники, сформовані префіксально-суфіксальним способом, мають двоелементні, як правило, іменні, рідше дієслівні, основи.

В цілому семантика прикметників обумовлюється характером твірних основ, значенням афіксів, що приєднуються до цих основ, і контекстом.

Прикметники, утворені префіксально-суфіксальним способом, бувають якісні, відносні і якісно-відносні. Відносних нараховується кілька сот, якісних — кілька десятків. Найменш численна група — якісно-відносні прикметники.

Переважає більшість відносних прикметників означає просторові і часові стосунки. Якісні прикметники утворилися внаслідок розвитку в семантиці відносних оціночного відтінку, що став провідним. Семантика відношення в такого типу утворень становить етимологічну характеристику, оціночна — сьогочасний зміст (пор. *посторіноквий і поверховий, безхатній і безстрашний*). Відносні прикметники здебільшого навіть поза контекстом мають чітко виражену семантику на відміну від прикметників, утворених суфіксальним способом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інакше тлумачить подібні утворення Є. А. Земська. Див.: Е. А. Земская, Заметки по современному русскому словообразованию.— «Вопросы языкознания», 1965, № 3.

2. Див., наприклад: М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. I, К., 1959, стор. 265—266; М. П. Івченко, Сучасна українська літературна мова, К., 1960, стор. 319—320; І. Г. Матвіяс, Курс української літературної мови. Морфологія, К., 1962, стор. 86—87; М. Т. Доленко, І. І. Дацюк, А. Г. Квашук, В. Д. Поповський, Сучасна українська літературна мова, К., 1964, стор. 147—148.

3. «Сучасна українська літературна мова. Морфологія». За редакцією акад. АН УРСР І. К. Білодіда, К., «Наукова думка», 1969, стор. 210.

4. Там же, стор. 214.

5. Там же.

6. Там же, стор. 212.

ДІЕСЛІВНІ УТВОРЕННЯ НА -ИТИ (РОС. -ИТЬ, БІЛОРУС. -ІЦЬ -ЫЦЬ) У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ *

Дієслівні утворення від іменників, що означають назви осіб

Дієслова на -ити (рос. -ить, білорус. (-іць -ыць) у сучасних східнослов'янських мовах утворені в основному від іменникових, прикметникових, дієслівних основ. Від числівникових, займенникових і вигукових основ є невелика кількість дієслів.

Досить помітне місце серед дієслів на -ити (рос. -ить, білорус. -іць (-ыць) становлять деривати від іменників, що означають назви осіб. Серед них виділяється дві групи дієслів: дієслівні утворення із значенням «бути кимсь, виконувати обов'язки того, на кого вказує твірна основа», та дієслівні утворення із значенням «поводитися, робити так, як особа, на яку вказує твірна основа».

Дієслівні утворення цих двох семантичних груп відрізняються між собою продуктивністю, сферою поширення, стилістичним забарвленням тощо. Щодо кількості обидві групи не однакові: перша з них нараховує до двохсот дієслів, а друга значно менша у кожній із східнослов'янських мов.

Дієслова із значенням «бути кимсь, виконувати обов'язки того, на кого вказує твірна основа»

У межах цієї групи доцільно розглянути окремо дієслова неперехідні та перехідні.

Неперехідні дієслова із значенням «бути кимсь, виконувати обов'язки того, на кого вказує твірна основа», виявляються у чотирьох словотвірних типах.

1. Дієслова, утворені від іменників, що означають професію, спеціальність, рід заняття. Ці дієслівні утворення становлять один з поширених словотвірних типів у східнослов'янських мовах: укр. *рибалити*, *рибалчити* і *рибачити*, *прачити*, *вівчарити*, *скотарити*,

* Ця стаття є конспектом однієї з лекцій спецкурсу «Структура дієслівного словотвору в українській мові в порівнянні з російською і білоруською та методи їх вивчення».

стельмашити, фірманити і фурманити, хліборобити, чабанити, чинбарити, акушерити, шоферити, сталеварити; рос. бочарить, бондарить, кухарить, ложжарить, пекарить, портняжить, поварить, рыбалить і рыбачить, скорнячить і скорняжить, секретарить, фельдшерить, шахтерить, слюсарить, столярить, пастушить; білорус. шынкарыць, слясарыць, цяслярыць, сакратарыць, рэпарцёрыць, чабаныць, пастушыць, кушнерыць, рыбацьць, кухариць, разбярцыць, стальмашыць.

Від складних твірних основ є деривати: укр. *куховарити, хліборобити, сталеварити; рос. коноводить, коновалить, кашеварить; білорус. кашаварыць, канаводзіць.* У цьому дієслівному типі є декілька слів, утворених від іншомовних основ: укр. *фірманити, чинбарити, кухарити, шинкарити; рос. малярить, мастерить, секретарить, фельдшерить, шоферить, шаманить, слесарить; білорус. масцерыць, сакратарыць, рэпарцёрыць, слясарыць* й інші.

Значна частина дієслів засвідчена у різних південно-західних говірках української мови: *фірманити* (МНС—Ж, II, 1028), *стрільчити* (ВХ., ЗН., 67), *купчити* (ВХ., Лем., 430), *скотарити* (ВХ., ЗН., 7), *пекарити* (ВХ., ЗН., 7), *пастушити* (МНС—Ж, II, 605), *коњухарити* (ВХ., ЗН., 28), *вічарити* (Шух., I, 201), *воларити* (ВХ., ЗН., 7), *побережничити* (МНС—Ж, II, 663), *шинкарити* МНС—Ж, II, 1089), *рибарити* (ВХ., ЗН., 59) й інші.

Аналізований словотвірний тип дієслів продуктивний. Доказом цьому можуть бути лексеми, що з'являлися у східнослов'янських мовах порівняно недавно: укр. *акушерити, шоферити, лікарити, рахівничити, кулінарити, сталеварити; рос. агрономить, инженерить, кочегарить, кулінарить, секретарить, снайперить, фельдшерить, шоферить, штурманить, суфлёрить; білорус. рэпарцёрыць, слясарыць, сакратарыць, стальмашыць, шаферыць* і т. д.

Продуктивність цього словотвірного типу пояснюється тим, що склад іменників, від яких утворюються дієслова, поповнюється новими словами. В сучасній українській мові (як літературній, так і в діалектах) дієслів з таким значенням нараховується понад 50, у російській і білоруській мовах їх менше.

У словотвірному відношенні звертають на себе увагу деякі дублети, як: укр. *куховарити* поряд з *кухарити; рибалити* поряд з *рибачити* і *рибалчити; рос. рыбаить* и *рыбачить; білорус. рыбацьць.*

В українській мові дієслова зазначеного типу виступають паралельно з дієсловами на *-ува(ти), -ува(ти)*, як: *чабанити — чабанувати, фурманити — фурманувати, стельмашити — стельмахувати, скотарити — скотарювати* тощо. Обидві форми цілком однакові за значенням.

У російській мові словотвірні дублети фіксуються з суфіксами *-нича(ть)*, рідше *-ствова(ть)*: *скоморошить — скоморошничать — скомороствовать, ямищить — ямищничать, столярить — столярничать, секретарить — секретарствовать, слесарить — слесарничать.* Тільки поодинокі дієслова мають дублетні пари

з суфіксом **-ова-**: *мастерить* — *мастеровать*, *маклерить* — *маклеровать*.

Українські дублетні форми на **-ствувати**, **-ничати** здебільшого засвідчені при дієсловах іншомовного походження і запозиченнях з російської мови.

У стилістичному відношенні аналізовані дієслова неоднорідні. Частина з них вживається в розмовній мові чи просторіччі: укр. *кухарити*, *акушерити*, *чинбарити*; рос. *кухарить*, *маклерить*, *мастерить*, *малярить*, *мастачить*, *пекарить*, *портняжить*, *столярить*, *шинкарить*, *шахтёрить*; білорус. *разбярць*, *стальмашыць* тощо. Інші застаріли: укр. *бабити*, *-ся*, *шинкарити*; рос. *ложкарирь*, *цеботарить*; білорус. *карчмарыць*, *шынкарыць*, *бабіць*, *-ца*.

2. Дієслова, утворені від іменників, що означають адміністративно-управлінський апарат, виконання якихось обов'язків. Ці дієслівні утворення становлять у всіх східнослов'янських мовах непродуктивний тип. Наприклад: укр. *ватажити*, *воєводити*, *княжити*, *верховодити*, *царити*, *атаманити*; рос. *верховодить*, *дневальить*, *царить*, *княжить*, *государить*, *атаманить*; білорус. *верховодзіць*, *дняваліць*, *царыць*, *гаспадарыць*, *ўладарыць*, *княжыць*. Дублетні форми типу **-ити** || **-увати** виступають зрідка в українській мові: *ватажити* — *ватажкувати*, *княжити* — *княжувати*, *царити* — *царювати*, *атаманити* — *атаманувати*; форми типу **-ить** || **-евать**, **-ить** || **-ствовать** — у російській мові: *царить* — *царевать* — *царствовать*, *атаманить* — *атаманствовать*, *государить* — *государствовать*; форми типу **-ыць** || **-нічаць**, || **-ыць** || **-аваць** || **стваваць** — у білоруській мові: *гаспадарыць* — *гаспадарнічаць*, *царыць* — *цараваць* — *царстваваць*.

Частина дієслів цього словотвірного типу належить до розмовної і застарілої лексики. Словотвірний тип тільки зрідка поповнюється новими словами, як: укр. *деканити*; рос. *деканить*.

3. Дієслова, утворені від іменників, що вказують на соціальний стан людини, рід служби тощо. У сучасних східнослов'янських мовах дієслів цього типу небагато: укр. *бродяжити*, *батрачити*, *бурлачити*, *жебрачити*, *панитися*, *гайдамачити*, *злидарити*, *служити*; рос. *бятрачить*, *бродяжить*, *бурлачить*, *авралить*, *гайдучить*, *дворяниться*, *казачить*, *чумачить*, *кулачить*, *партизанить*, *служить*; білорус. *валацуржыць*, *бятрачыць*, *бурлачыць*, *асначыць*, *партызаныць*, *служыць*.

Серед дієслів зазначеного типу поширені дублетні пари на **-увати** в українській мові: *бурлачити* — *бурлакувати*, *батрачити* — *бятракувати*; на **-ничать**, **-овать** у російській мові: *кулачить* — *кулачничать*, *халтурить* — *халтурничать*, *бродяжить* — *бродяжничают*, *чумачить* — *чумаковать*, *казачить* — *казаковать*.

Із зміною соціального ладу в нашій країні багато дієслів вишло з активного вжитку. Частина з них використовується тепер у розмовній мові чи діалектах.

4. Дієслова, утворені від іменників, що означають різні типи відношень і зв'язків з оточенням. Цей словотвірний тип дієслів у всіх східнослов'янських мовах досить поширений, пор.: укр. *сусідити, няньчити*, діал. *дівочити, пестунчити, дружити, -ся, сиротити, дитинитися, гостити, -ся, сестритися, парубочити, товаришити, мамчити, свідчити, пророчити*; рос. *соседить, гостить, кумиться, невеститься, дружить, -ся, пророчить*; білорус. *няньчыць, гасціць, сіраціць, кумаца, дзяцініца, дружыць, сведчыць, прарочыць*.

Більшість дієслів цього словотвірного типу в всіх східнослов'янських мовах мають дублетні форми: укр. **-ити // -увати**: *дівочити — дівувати, товаришити — товаришувати, сусідити — сусідувати, сиротити — сиротувати*, рідше **-ити // -іти**: *сиротити — сиротіти, дитинитися — дитиніти*; рос. **-ить // -ствовать**: *соседить — соседствовать*; білорус. **-іць // -ець, -іць // -звачь**: *сіраціць — сірацець, дзяцініца — дзяцінець, гасціць — гасцяваць*.

Багато цих дієслів належить до розмовної, просторічної, обласної або й застарілої лексики. Серед них, зокрема, в українській мові виділяється декілька дієслів, зв'язаних з виконанням певних обов'язків під час весільного обряду, як *дружити* (Вх., Лем., 411), *дружити* (Гр., I, 449), *сващити* * (Вх., Лем., 164), *старотити* (Вх., Лем., 470), що засвідчені не тільки в лемківському говорі, а й на значній частині південно-західного говору української мови, тоді як на іншій мовній території фіксуються дієслова з суфіксом **-увати** **.

Перехідних дієслів на **-ити** (рос. **-ить**, білорус. **-іць (-ыць)**), утворених від іменників, що означають назви осіб, небагато. Вони об'єднуються в два непродуктивних словотвірних типи:

1. Дієслова із значенням «виконувати такі обов'язки щодо іншої особи чи предмета, які зумовлені семантикою твірної основи». У кожній із східнослов'янських мов виявляється декілька дієслів з таким значенням. Пор.: укр. *сторожити, женити, гостити, няньчити*; рос. *сторожить, женить, гостить*; білорус. *жаніць, -ца, старажыць, гасціць, няньчыць, -ца*.

2. Дієслова із значенням «робити щодо національності, вірування те, на що вказує твірна основа». У сучасних східнослов'янських мовах дієслів з таким значенням є декілька. Як правильно вказує Р. В. Бахтуріна, «дієслівний ряд відкритий, але дієслівний тип малопродуктивний»¹. Наприклад: укр. *бусурманити, -ся, німчи-*

* Пор. рос. діалектне *сващить* — бути сватом чи свахою (Д., IV, 146).

** Пор. також *бояринувати* (Гр., I, 91), *батькувати* (Гр., I, 33), а також *нашпилювати* — бути весільним батьком або весільною матір'ю. (Й. О. Дзєндзелівський, Особливості словотвору українських говірок Нижнього Подністров'я. — «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, К., Вид-во АН УРСР, 1953, стор. 48).

ти, латинити, турчити, -ся, полячити, -ся, циганити; рос. французить, цыганить, словачить²; білорус. цыганіць. Дієслова цього типу здебільшого перехідні.

Непродуктивність зазначеного словотвірного типу пояснюється тим, що деякі з цих форм вийшли з активного вжитку, а деякі з них засвідчені тільки в діалектах. У літературних східнослов'янських мовах від цих же коренів утворюються дієслова з іншими суфіксами (звичайно **-зувати**, **-фікувати**) чи префіксально-суфіксальним способом. Вони перехідні й виступають із значенням «робити таким, як визначено основою дієслова»: *онімечити, знімчити, латинізувати, германізувати, русифікувати* (пор. новотвір *американізувати*); рос. *латинизировать, онемечить*; білорус. *русифікаваць, латынізаваць*). Аналіз дієслів із значенням «бути кимсь, виконувати обов'язки того, на кого вказує твірна основа», утворені від іменників, показує:

1. Дієслова цієї групи бувають неперехідні й перехідні. Більшість дієслів неперехідні.

2. Неперехідні дієслова утворюються від таких семантичних груп іменників: 1) іменників, що означають назви професій, спеціальностей, занять; 2) іменників, що вказують на різні типи відношень і зв'язків з оточенням; 3) іменників, що вказують на соціальний стан людини, рід служби тощо; 4) іменників, що означають адміністративно-управлінський апарат, виконання якихось обов'язків.

3. Найбільш продуктивними є утворення від іменників, що означають назви професій, спеціальностей, занять, малопродуктивними є утворення від інших трьох семантичних груп іменників.

4. Дієслова із значенням «бути кимсь, виконувати обов'язки того, на кого вказує твірна основа», утворюються у східнослов'янських мовах не тільки за допомогою суфікса **-и-** (рос. **-и-**, білорус. — **-і-** (**-ы**), але й суфіксами **-ува-**, **-ствува-**, **-нича-** в українській мові; **-нича-**, **-ствова-**, **-ова-** (**-ева-**) у російській мові; **-ніча-**, **-ава-**, **-ствава-** у білоруській мові. Цим пояснюється наявність цілого ряду словотвірних дублетів у східнослов'янських мовах, серед яких найбільш поширені на **-и(ти) // -ува(ти)** в українській мові, **-и(ть) // -нича(ть) -ствова(ть)** у російській мові; **-і(ць), -ы(ць) // -ніча(ць) // -ствава(ць)** у білоруській мові.

5. В українській мові дієслова на **-ити**, у російській на **-ничать** характерні більше для розмовної мови, а дієслова на **-увати** чи рос. **-ить** — для літературної. Поодинокі форми диференціюють своє значення залежно від того, хто виконує дану дію: чоловік чи жінка. Пор.: укр. *газдиня — газдинити* і *газда — газдувати, кухарки — кухарити* і *кухар — кухарювати*.

6. Перехідних дієслів, утворених від назв осіб із значенням «бути кимсь, виконувати обов'язки того, на кого вказує твірна основа», небагато. Вони утворюють два непродуктивні типи дієслів.

7. Наголос у дієсловах зазначеної групи переважає на передсуфіксальній частині дієслова, як: укр. *господáрити, пекáрити*,

партиза́нити, бурла́чити, але сторожі́ти, служі́ти, сироти́ти, гості́ти, товариши́ти; рос. слесáрь, рыба́чить, кня́жить, батра́чить, бурла́чить, ня́нчить, але сторожі́ть, ца́рять, масте́рь, гості́ть; білорус. сляса́рыць, цяся́рыць, чаба́ніць, партыза́ніць, гаспада́рыць, батра́чыць, бурла́чыць, але ца́рыць, гасці́ць, старажы́ць, служы́ць, сіраці́ць.

**Дієслівні утворення на -и (ти)
із значенням «поводитися, робити, як особа,
названа передсуфіксальною частиною дієслова»**

Дієслівні утворення на -и(ти) (рос. -ить, білорус. -іць, -ыць) із значенням «поводитися, робити, як особа, названа передсуфіксальною частиною дієслова», як правильно відзначає В. Г. Костомаров³, виражають якісну характеристику. У сучасних східнослов'янських мовах нараховується декілька десятків таких дієслів: укр. баламутити, буянити, грубіянити, deboширити, пиячити, скнарити, лицемірити, вітрогонити, шпіонити, шарлатанити, дивачити, хуліганити, хижачити, франтити, фіскаліти, фанфаронити, ханжити, зубоскаліти, злодіячити, митарити, падлючити, лжесвідчити, юдити, хвинтити, фудулитися; рос. буянить, грубиянить, deboширить, лицемерить, сквалыжить, смутьянить, шпионить, шарлатанить, чудачить, хулиганить, ханжить, франтить, фанфаронить, фискалить, хамить, фиглярить, горланить, бедокурить, политиканить, шамотонить, шалыганить, шалберить, штукарить, ферлакурить; білорус. буяніць, грубіяніць, дэбашырыць, шпієніць, шарлатаніць, дзівачыць, хуліганіць, франціць, фанфароніць, фіскаліць, хаміць, фіглярчыць, лайдачыць, гарлаканіць, пляткарыць, штукарыць, мудрагеліць, валаводзіць, фанабэрыцца.

Майже половина дієслів цього типу іншомовного походження. Вони з'явилися в східнослов'янських мовах недавно. Наприклад: укр. франтити, ханжити, фіглярити, хуліганити, шарлатанити, шпіонити; рос. фиглярить, фискалить, франтить, ханжить, хулиганить, шарлатанить, шпионить; білорус. дэбашырыць, шпієніць, шарлатаніць, хуліганіць, франціць, фіскаліць, хаміць, фіглярчыць і т. д.

Значна частина дієслів зазначеного типу утворена від складних іменників: укр. *верховодити, зубоскаліти, лицемірити, вітрогонити, лжесвідчити*; рос. *зубоскалить, скалозубить, самодурить, лицемерить, пустомелить, пустозвонить, верховодить*; білорус. *пустасловіць, пустазвоніць, верхаводзіць*.

Найбільше дієслів, утворених від складних іменникових основ, у сучасній російській мові. Часто в білоруській і українській мовах їм відповідають утворення від простих основ: рос. *пустозвонить*, укр. *молоти, теревенити, базікати*, білорус. *пустазвоніць*; рос. *зубоскалить*, укр. *зубоскаліти*, білорус. *выскаляцца*.

Деякі з дієслів зазначеного типу в сучасній українській мові утворюють дериваційні ряди на **-ити // -увати**: *скнарити — скнарювати, штукарити* — розм. *штукарювати, франтити — франтувати*; **-ити // -ствувати**: *хуліганити* — *хуліганствувати, лицемірити — лицемірствувати*.

Значно багатший і ширший комплекс дериваційних рядів у сучасній російській мові. Тут фіксуються такі типи дієслівних пар: а) **-ить // -ничать**: *бабиться — бабничать, кудесить — кудесничать, жеманиться — жеманничать, алырить — алырничать*; б) **-ить // -ствовать**: *шарлатанить — шарлатанствовать, шпионить — шпионствовать, политиканить — политиканствовать*; в) **-ить // -еть**: *хамить — хаметь, сатаниться — сатанеть*; г) **-ить // -ировать**: *куртизанить — куртизанировать*. У білоруській мові наявні такі пари дериваційних рядів: а) **-ыць, -іць // -нічаць**: *фіглярыць — фіглярнічаць, паскудзіць — паскуднічаць*; б) **-ыць // -стваваць**: *разанерыць — разанерстваваць*; в) **-іць // -аваць**: *гультаіць — гультаяваць*.

Дериваційні ряди виступають переважно в дієсловах з іншомовними основами. Форми з суфіксом **-и(ти)** (рос. **-и(ть)**, білорус. **-і(ць), -ы(ць)**) переважають у літературній мові, тоді як форми на **-ничать** (у російській мові) чи **-нічаць** (у білоруській) побутують звичайно в розмовній мові, а дієслова на **-ствувати** (рос. **-ствовать**, білорус. **-стваваць**) вживаються здебільшого в книжній мові.

Дієслова словотвірного типу із значенням «поводитися, робити, як особа, названа передсуфіксальною частиною дієслова», належать переважно до розмовної і просторічної лексики, а деякі є діалектизмами і архаїзмами. У літературній мові вони є одним із мовних засобів створення місцевого колориту, характеристики персонажів, напр.: *З-за повітки два чоловічі голоси п'яно горланили* (Головко).

У говорах української мови також уживається багато дієслів на **-ити** із значенням «поводитися, робити, як особа, названа передсуфіксальною частиною дієслова». Вони характеризують поведінку людини, її вчинки, але втратили або втрачають зв'язок з іменниками, від яких утворені, тому якісна характеристика може послаблюватися. Наприклад: *мамулити* — смарувати, а *мамула* — неповоротна людина; *марудитися* — забарно, марудно робити, а *маруда* — копотун, вайло; *фацарити* — капарити, жити вбого, а *капар* — зубожіла людина й інші. Аналогічне явище фіксується і в російській мові: *ерошить, -ся* — куйовдити, а *ероха* — неряха, *копошить* — рухати, *ворушити*, а *копах* — повільний чоловік.

Структурно-семантичний аналіз дієслів на **-и(ти)** (рос. **-и(ть)**, білорус. **-і(ць), -ы(ць)**) із значеннями «поводитися, робити, як особа, названа передсуфіксальною частиною дієслова», дозволяє зробити такі висновки?

1. У кожній із східнослов'янських мов нараховується кілька-десять дієслів за таким значенням, причому найбільше їх у сучасній російській мові.

2. Помітне місце серед них займають деривати, похідні від іншомовних твірних основ, а також утворення від складних іменників слов'янського походження (особливо в російській мові).

3. Дієслова на **-ити** (рос. **-ить**, білорус. **-іць, -ыць**) утворюють велику кількість дериваційних рядів у кожній із східнослов'янських мов, проте найбільше їх у сучасній російській мові.

Найбільш поширені дублетні форми на **-ити // -увати** в українській мові: *скнарити — скнарувати, франтити — франтувати; -ить // -ничать, -ить // -ствовать* у російській мові: *жеманиться — жеманничать, фиглярить — фиглярничать, хулиганить — хулиганствовать, шпионить — шпионствовать; -ыць, -іць // -ничать* у білоруській мові: *фіглярыць — фіглярнічаць*. Найчастіше форми на **-ити** (рос. **-ить**, білорус. **-іць, -ыць**) вживаються в літературних мовах, тоді як дублетні відповідники часто функціонально обмежені. Переважають дублетні пари при дієсловах з іншомовними основами.

4. Наголос у дієсловах із значенням «поводитися, робити, як особа, названа передсуфіксальною частиною дієслова», як правило, на передсуфіксальній частині слова: укр. *грубіянити, тиранити*, рос. *грубиянить, тиранить*, білорус. *грубіяніць, тыраніць*.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

МНС — Желехівський Є. та ін. Малоруско-німецький словар, т. II, Львів, 1886.

ВХ, ЗН — Верхратський І., Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів, Львів, 1899.

ВХ, Лем., — Верхратський І., Про говір галицьких лемків, Львів, 1902.

Шух., — Шухевич В. О., Гуцульщина, ч. 1, 1899.

ГР., — Грінченко Б. Д., Словарь української мови, т. 1., 1958.

Д., — Даль В. И., Толковый словарь живого великорусского языка, М., 1956.

ЛІТЕРАТУРА

1. Р. В. Бахтурина, Значение и образование отыменных глаголов с суффиксом **-и-** // **-и(ть)**. — «Развитие словообразования современного русского языка», М., 1966, стор. 87.

2. Там же, стор. 81.

3. В. Г. Костомаров, Словообразовательная структура глагольного класса **-ить/ять** в современном русском языке. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1955, стор. 9.

Доцент П. С. ДУДИК
(Вінницький педінститут)

ВИДОЗМІНИ У СТРУКТУРІ РОЗМОВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Термін «фразеологізм» досі не має потрібної окресленості, хоч намагання витлумачити різнобічну і суперечливу сутність позначуваних ним явищ має значні традиції у вітчизняному дореволюційному мовознавстві (М. В. Ломоносов, Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, І. І. Срезневський, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов), у радянському (В. В. Виноградов, Л. А. Булаховський, Б. О. Ларін)¹ і, частково, у мовознавстві зарубіжному (Ш. Баллі² та ін.). Завдяки цим традиціям і дальшому вивченню фразеологізмів протягом останніх 10—15 років³ їхня природа усвідомлюється все повніше.

Зважаючи на характер і завдання цієї розвідки, ми залишимо в полі зору лише ті окремі теоретичні питання фразеології, які характеризують її об'єкти з погляду властивих їм синтаксичних ознак. В українському мовознавстві різні аспекти цих явищ розглядаються в статтях Й. А. Багмута, Д. Х. Баранника, І. К. Білодіда, П. Й. Горещького, М. Т. Демського, М. А. Жовтобрюха, Н. А. Москаленко, С. А. Овчарука, П. П. Плюща, Г. М. Удовиченка, І. Г. Черденченка та ін.

Фразеологізми усного, переважно розмовного мовлення, аналізують Б. О. Ларін, Л. Г. Скрипник, Д. Х. Баранник, Ф. П. Медведєв, Г. І. Повх, Г. М. Муқан, І. К. Кучеренко та ін. Для структури усно-розмовних (меншою мірою — писемно-розмовних) фразеологізмів характерні, крім іншого, також діалектні та просторічні риси, але вони обмежуються галуззю морфології, фонетики, лексики, акцентуації і не порушують загальноусталеної синтаксичної моделі фразеологізму, напр., «Тиха вода людей топить (т о п е), а бурна тільки (т і к и) ляка» (1) * Записано й третій, літературно-кондифікований варіант (від доярки Т. А. Сокіл, 52 роки, освіта за 4 класи, с. Верхня Самара, Близнюківський р-н, Харківська обл.; запис 1963 року): «Тиха вода людей топить, а бурна тільки лякає».

* Цифра у квадратних дужках позначає населений пункт; її розшифрування див. у кінці статті.

Розмовна фразеологія — це загальне найменування усієї сукупності стійких словосполучень, які протягом віків створювалися народними масами, вживаються в їхньому різностильовому мовленні, переважно побутовому. Тим самим, осторонь лишається системне охоплення індивідуально-письмєнницької фразеології і фразеології суто книжної — біблійної, античної і т. д., яка теж братиметься до уваги, але тільки спорадично і лише тому, що й ці групи фразеологізмів якоюсь мірою побутують у повсякденному сучасному розмовному мовленні, заявляючи про свою книжність хіба що тільки змістом і стилістичними відтінками.

Поки що спостерігається помітний різнобій у класифікаціях загальномовного (і власне розмовного) фразеологічного матеріалу⁴, що їх пропонують різні автори (В. Л. Архангельський, М. М. Шанський, С. Г. Гаврин, Л. Г. Скрипник, О. М. Бабкін, Л. І. Рейзензон та ін.).

На наш погляд, найзагальнішим (родовим) слід вважати термін «фразеологізм». Його синоніми-замінники — «фразеологічна одиниця», «фразама». Це такі сталі словосполучення, у значенні яких є переосмислення, метафора, хоча б натяк на неї; сюди також належать неметафоричні крилаті широкознані формули, логічно вагомі взірці, переважно вислови видатних осіб. Отже, з нашої схеми випадають словосполучення типу *порушити питання, добитися перемоги, закінчити вчасно*.

Розмовні фразеологізми мають практично необмежене застосування і якнайширші можливості для виразу думок, настроїв і почуттів. Різні видозміни в структурі фразеологізмів (перестановка компонентів, їх лексичне оновлення, еліпсація, вкраплення в їхню будову певних супровідних слів тощо) найбільше притаманні розмовно-побутовому мовленню. Зупинимось на цьому докладніше.

Фразеологізми характеризуються рухомістю синтаксичних відношень між елементами, їх метатезою (перестановкою). Проте це дозволяє трактувати їх як скам'янілі, незмінні. Їхній склад легко допускає лексичні видозміни, як і зміни словопорядку, вони по-різному вмонтовуються в контекст, набувають тих або інших лексикограматичних варіантів, створюваних семантикою одного з компонентів та їх розміщенням у фразі: *А один такий, що скільки вб'єш, стільки в'їдеш* (15); *А другий хлопець такий, що в'їдеш стільки, стільки й вб'єш* (5); *Ну, що ти з ним зробиш, як воно (син) таке, що скільки вб'єш, то стільки і в'їдеш* (50).

Досить поширений семантичний паралелізм фразеологічних виразів пор.: *Муж і жона — одна сатана* (6) і *Муж і жона — одна морока* (8); *Не вчи дитини штурханцями, а хорошими слівцями* (39), і *Вчи дитину не ложею, а добрим словом* (9); *Щасливі щастя не шукають* (4) і *Щасливі на часи не дивляться* (10); *Голодній кумі — пироги на умі* (11) і *Голодній кумі — хліб на умі* (12); *Здоров'я — усьому голова* (Панас Мирний) і *Хліб — усьому голова* (І. Цюпа). У подібних випадках зберігається адекватність синтаксичної будо-

ви фразеологізму, а відмінності у змісті не виходять на межі синонімії. Є, проте, чимало випадків значно глибшої видозміни об'єктів фразеології, видозміни, яка полягає в розширенні структури фразеологізму і в оновленні на цій основі його семантики. Тим самим зміст фразеологізму актуалізується, набирає злободенної гостроти. Так, наприклад, прислів'я старого фонду *Без бога ні до порога змінилось на Без бога нам ясніша дорога* (41); *Без попа і бога нам ширша дорога* (13). Тільки у мовленні осіб старшого віку ще трапляється *На бога надійся* (31), та й то, здається, в силу давнішньої говірної звички переважно для виразу іронії. В міру того, як релігійна затурканість зникала, цей вираз перетворювався на заперечно-застережливий *На бога не надійся* (4), семантично оновлювався контамінацією старих і нових слів, їх протиставленням *До бога не взивай, а лікаря шукай* (23), пор. також фразеологічну одиницю зі словом *бог*, друга частина якої в гумористично-осудливому тоні вказує на вартий жалю наслідок від марновірства: *На бога сподівався — без штанів зостався* (22).

Оновлення лексичного складу старих фразеологізмів додаванням до них певних слів однаково типове для усно-розмовного і писемно-розмовного різновидів мовлення, викликається умовами і вимогами нових суспільних форм життя, тобто екстралінгвістичними чинниками. Наприклад, під час Великої Вітчизняної війни багато фразеологізмів «прийняли» до свого складу слова *фашист, гітлерівець, фашистський, гітлерівський*⁵; у такий спосіб народний розум і почування, дотеп, гумор і сатира, спрямовані проти фашистських загарбників, знаходили у фразеологізмі комунікативно дієвий вираз, набуваючи в слові злободенної політичної гостроти і етичного осуду: *Роздайся море, — фашистська жаба пливе* (59), давніше гумористичне — *Роздайся море, — жаба пливе* (7); *Про вовка помовка, а чортів фашист у хату* і *Про вовка помовка, а вовк у хату*; *Німець з України пішов без підшош* (46) і здавна вживані фразеологізми *Без підшош зостанешся*; *Пішов без підшош*.

Новоутворення у фразеології має лексико-семантичний характер, а не категоріально граматичний, бо при цьому використовуються давні структурні моделі фразеологізмів. Крім уже наведених, у цьому переконують ще й такі приклади, пор.: *Яка господиня, така й хата* (14) (давня синтаксична модель: *яка ... така...*) і *Яка ланка, така й ділянка* (19); *Недарма кажуть: яка хата — такий тин, який батько — такий син* (Г. Тютюнник).

У наповненні структури фразеологізмів новими лексичними одиницями знаходить свій вияв одна з важливих тенденцій у розвитку фразеологічних багатств мови. За комунікативною вагою і частотою виявлення перед цією тенденцією не поступається й інша, протилежна за лексико-семантичними і синтаксичними наслідками — тенденція до структурного ущільнення фразем, особливо прислів'їв, до їх еліпсації⁶. Тут можливі такі основні випадки:

Фразеологічні вирази, які мають будову неповного двоскладного речення без підмета, що відповідає 3-й особі, але з наявним

присудком у минулому часі, у формі 3-ї особи однини майбутнього часу або у формі прикметника в називному відмінку: *Виміняв шило на швайку* (37); *Од біди тікав, та в горе попав* (3); *У сльозах хустку випере, а на грудях висуше* (20); *Язиката, а на трудодні не багата* (18); *Злякав вола мішком дерті* (І. Головченко). Легко бачити, що дія — ознака в цих виразах сприймається узагальнено, як така, що може бути приписана кожному, і це зумовлено тісною структурною злитістю всіх компонентів у фразеологізмі та їх семантикою.

Фразеологізми, які, будучи співвідносні з будовою складно-сурядного речення, мають у другій сурядній частині (в другому компоненті) еліпсис присудка або предикативної частини, які зрозумілі з попередньої сурядної частини. Ця структурна неповнота фразеологічної одиниці має зовнішньосинтаксичне походження, зумовлена надлишковістю лексико-граматичних засобів висловлення, прагненням до його економії, до уникнення тавтології. Саме цим подібні фразеологізми-речення повинні посісти місце серед звичайних неповних речень відповідного формального складу, таких, що утворились вільним поєднанням слів. *Пташка красна своїм пір'ям, а людина — своїм знанням* (21); *Добре довго пам'ятається, а зле — ще довше* (27); *Крутий плай коня морить, а вдовицю — слава людська* (І. Головченко).

Не менш часто фразеологічні одиниці такої ж структури ущільнюються на кілька членів у другому компоненті: *Ранні пташки росу п'ють, а пізні — сльозки* (24); *Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох* (16); *Два сонця має земля: одне світить з неба, а друге — з Кремля* (25); *Один в тин, а другий в ворота*, а я такий — якщо робити, так напевно, і щоб усім разом (П. Панч).

Фразеологізми, як і вільні словосполучення, являють собою еліптичні утворення приказкового типу. Вони мають іменну структуру, неназване в них дієслово зрозуміле не з позареченневого контексту, а з власних внутрішніх лексико-граматичних засобів, відтворюється не буквально, а тільки синонімічно: *З хорошим бригадиром — що з радянським командиром* (35); пор.: *З хорошим бригадиром трудитись...* (жити і т. п.); *Ще книжки в сумці, а вже парубки на думці* (26); *На язиці медок, а на думці льодок* (2); *Новому — широку дорогу, старе — геть з дороги* (28).

Трансформація старих, але широковідомих фразеологізмів часто простежується в тих випадках, коли фразеологізм виступає в скороченому складі; редукція ґрунтується на внутрішніх можливостях фразеологізму, доповнюваних можливостями контексту, який усуває потребу в тому, щоб наводити фразеологізм повністю, його нееліпсована частина зберігає повноту і чіткість змісту та експресивно-емоційних значень усієї фразеологічної конструкції, бо, як і остання, закріплюється у свідомості мовців. З часом скорочені варіанти фразеологізмів наскільки приймаються носіями мови, що стають уживанішими за повні форми, видаються їм зруч-

нішими і колоритнішими. «Ці еліпсиси часто втрачають пряме значення, набувають переносного, у них звужується семантика повного фразеологічного звороту»⁷, та кожного разу його легко зрозуміти, бо поряд з ним функціонує повний фразеологічний вислів. Так, наприклад, крім фразеологізму старого фонду *Не святі горшки ліплять, а прості люди* (29) ми не раз фіксували його еліпсований варіант. *Справиться (про бригадира), не святі горшки ліплять* (31). Еліпсис конденсує в собі значення цілого звороту, веде до актуалізації тих компонентів, які становлять скорочений варіант фраземи, наприклад: *Хоч застарця (... аби не остаться), та що можна було тут зробити, коли жити одній наче й сором* (4); *Сім літ мак не родив (... і голоду не було), а хліб тільки один рік, і вже їсти нічого* (33). Як видно з наведених прикладів, звичайно скорочується кінцева частина фразеологізму: вона семантично ослаблена, уточнююча і тому легко відтворюється на основі початкової, попередньої, словесно реалізованої; випадків, коли редукується початкова (див. перший приклад) або серединна (другий приклад) частина фразеологізмів ми відзначили лише кілька, що й зрозуміло, бо в цьому разі мислення, щоб відтворити скорочений компонент, не може в достатній мірі опертись на вже відоме і лексично втілене у фразеологічному звороті, напр.: *Да, їй ... і про со на думці* (еліпс — *голодній курці*), хто цього не зна (38); *В житті ... все буває* (еліпс — *як на довгій ниві*), *тільки робить треба, тоді неперемінно буде, що хочеш сам собі* (40).

Фразеологічні вирази, виникаючи на основі розумово-мовної фіксації типового в житті, мають значно стабільніший зміст, аніж комунікативні одиниці, які утворились вільним поєднанням слів. Цим забезпечується більша комунікативна самостійність і менша синтаксична залежність їх від контексту розмови, від ситуації мовлення. Але й вони поділяють загальну долю комунікативно значущих словосполучень, бо їх уживання, як і вживання нефразеологізованих мовних одиниць, стає безпредметним без конкретної віднесеності до конкретної ситуації мовлення. Граматичне оформлення цієї віднесеності, граматичні «скріпи» фразеологізмів з контекстом порівняно обмежені. Універсальність, традиційність, значеннева вагомість фразеологізмів дозволяють вводити ці мовні форми у зв'язне мовлення порівняно небагатьма засобами, серед яких найактивнішими є нефразеологічні вставні елементи типу *кажуть, як кажуть, як то кажуть, недарма кажуть, правду люди кажуть, бо сказано, що не кажіть, по приказці, існує такий вираз, є таке прислів'я* і под. Їх розташування у висловленні, до якого входить фразеологізм, цілком вільне: *Що не кажіть, а правда: малі діти, малий і клопіт* (42); *Кажуть, багато казати, та мало слухати*, (43); *Не даром кажуть, що яблучко від яблуньки далеко не відкотиться* (44); *Воно, кажуть, яке змалку, таке й до останку* (36); *Нам аби маленький подарочок, як то кажуть, з миру по нитці, голому со-*

рочка; *Правду говорять: з гарної дівки гарна й молодиця, гарно звертиться, гарно й подивиться* (Марко Вовчок); *Але сідай-те, чого ж стояти? В ногах, як кажуть, правди немає* (Д. Міщенко); *Кажуть: гірко заробиш, солодко з'їси, а ми чи багато солодкого в'їмося?* (І. Франко).

Повторення частини фраземи сприяє семантичному виділенню повторюваного елемента: *Ой вороги, вороги, щоб ви не поткнули своєї ноги* (3); *Горе з дітьми, горе й без дітей* (22); *Біда з бідою йде і бідою поганяє* (12). Можливі також тавтологічні явища: *Брехав, та пусті кармани: грошей не дістав* (2); *І служи б'ють, і не служи б'ють, б'ють і грошей не дають* (П. Панч).

Характерним є вкраплення елементів чужого мовлення у фразеологічний вислів: *Не кажи «зроблю», а кажи «зробив»* (45). Безсумнівна життєва актуальність таких структур: у них вчувається «подих» і спостережливість народних мас: *Найкраще в роботі слово — «Готово!»* (47); *Схватив кіт сало та й кричить: «Мало!»* (22); *Як одів жупан, то вже каже: «Я пан»* (11).

Крилаті вислови видатних людей теж побутують у розмовному мовленні, у тому числі й усному, засвідчуючи його зрослий інтелектуальний рівень: *Чув я, що Сократ говорив: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю»* (61); *І думави, як вам це, а?* (48); *Виходить, ви живете за логікою Людовика: «Після нас хоч потоп!»* (І. Цюпа); *А французи, бач, говорять: «Любов — це егоїзм удвох»* (І. Цюпа).

Застосування частини фразеологізмів закріпилось за певними обставинами мовлення. Так, наприклад, фразеологізм *До весілля заживе* вживають у всіх тих випадках, коли треба когось заспокоїти у зв'язку з пораненням, фізичною травмою: *Там трохи зранився палець йому покалічило, та й сам не бідається, каже, до весілля заживе* (49). Коли треба щось неодмінно сказати, нічого не обминувши, не забувши, вдаються до фразеологізму *з пісні слова не викинеш*: *Не хотіла була й казати, що балакають ото за нього (бригадира), та з пісні слова не викинеш, най знає, він родич же* (2); *Після дощика в четвер!* (П. Панч, «Облога ночі») — так шахтар Гнат Убогий розцінює сподівання крамаря одержати плату від німців за ревізований крам; *Бери (на) й моїх н'ять* — так каже той, хто втручається в щось, пристає до чийсь думки, рішення і под.: *Так що, зореш весь клин, як обіщав? На й моїх н'ять, що позмагаюсь з тобою* (59, з розмови трактористів); *Пора (час) і честь знати* — ця фразема передає намір залишити гостину, відвідання когось, припинити розмову, яка затяглась, і под.: *Засиділись у нас тоді сусіди допізна, тоді Грицько (сусід) каже, що пора й честь знати, і зразу всі підвелись, пішли* (52).

Про високий авторитет фразеології в народі свідчать його ж, зокрема, прислів'я і приказки: *Мова без приказки, що їжа без солі* (53); *На приказку ні суда, ні розправи* (11); *Пословиця повік не зломиться* (54). Пор. також, як у романі П. Панча «Облога ночі» один із

персонажів усвідомлює роль приказки, прислів'я в житті, їх вплив на інших: *Байда розумів, що Варивода бреше, але довести не міг, і, мабуть, уперше за все життя пошкодував, що він малописьменний: «Якби його віршиком, як би приказкою, люди б скоріше повірили».*

Багато нових фразеологізмів *, що утворились на ґрунті здавна відомих у народній мові структурних моделей (питання структурного формування фразем належать до ще зовсім недосліджених), розповідають про реагування трудящих на суспільні події, участь у них, про трудові і патріотичні звершення, викликані до життя комуністичною ідеологією, діяльністю ленінської Комуністичної партії, комуністичним будівництвом, зростанням культури і т. д. *Немає стільки води у Дніпра, як у партії добра* (30); *Ленін — наш батько, партія — мати* (55); *Була Росія царська, а стала пролетарська* (56); *Де коняка не везе, там pomoже ХТЗ* (57); *Еге-ж, як була совецька власть, були сірники, був і газ, а прийшла німецька сила, стали кремль та кресила* (Г. Тютюнник).

Як уже зазначалось, саме фразеологізми старого фонду часто піддаються лексико-семантичній і синтаксичній видозміні, яка здебільшого полягає або в розширенні їх складу, або в його ущільненні, скороченні; особливо в першому випадку оновлюється зміст стійкого сполучення слів, а в обох випадках — зазнає певної трансформації структура фразеологізму, постають нові для неї стилістичні якості. Приклади цього вже наводились. Ще кілька: давнє *Згаяного часу і конем не доженеш* (11) активно співіснує з новим *Згаяного часу й машиною не доженеш* (2); фразеологізм *Що в тверезого на умі, те у п'яного на язичі* (58) подекуди вживається у скороченій формі, як, наприклад, у такому випадку: *Що в тверезого на умі, кажете, то так, мій перший чоловік був такий, хоть і хо-роший був* (60).

Фразеологізми різного типу — неоціненний здобуток розмовного мовлення. Сповнені вагомим змісту, образності і влучності, криючи в собі вдалі характеристики і оцінки явищ життя, вони одночасно становлять економні засоби вислову, які легко запам'ятовуються і відтворюються у відповідній ситуації.

* * *

Населені пункти, в яких записано приклади усно-розмовних фразеологізмів.

1. Заріг, Оржицький р-н, Полтавська обл.
2. Солонія, Лубенський р-н, Полтавська обл.
3. Вишняки, Хорольський р-н, Полтавська обл.
4. Говтва, Зіньківський р-н, Полтавська обл.
5. Миколаївка, П'ятихатський р-н, Дніпропетровська обл.

* Частина з них — це справжні фразеологізми-неологізми. *На В'єтнам бдса-ми, а з В'єтнама бдсими* (9) і т. п.

6. Чернишівка, Шишацький р-н, Полтавська обл.
7. Верхня Самара, Близнюківський р-н, Харківська обл.
8. Грушине, Хорольський р-н, Полтавська обл.
9. Іванівка, Долинський р-н, Кіровоградська обл.
10. Варварівка, Іллінецький р-н, Вінницька обл.
11. Яготин, Яготинський р-н, Київська обл.
12. Пршиб, Шишацький р-н, Полтавська обл.
13. Розкопанці, Богуславський р-н, Київська обл.
14. Супрунівка, Полтавський р-н, Полтавська обл.
15. Кирияківка, Глобинський р-н, Полтавська обл.
16. Миргород, Миргородський р-н, Полтавська обл.
17. Римарівка, Гадяцький р-н, Полтавська обл.
18. Броварки, Гадлецький р-н, Полтавська обл.
19. Запсілля, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
20. Дашківка, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
21. Войнашівка, Барський р-н, Вінницька обл.
22. Пінянка, Краснопільський р-н, Сумська обл.
23. Бовбасівка, Хорольський р-н, Полтавська обл.
24. Грабовець, Немирівський р-н, Вінницька обл.
25. Носківці, Жмеринський р-н, Вінницька обл.
26. Звенигородка, Звенигородський р-н, Черкаська обл.
27. Літин, Літинський р-н, Вінницька обл.
28. Збараж, Козятинський р-н, Вінницька обл.
29. Кононівка, Лубенський р-н, Полтавська обл.
30. Заруддя, Кременчуцький р-н, Полтавська обл.
31. Малинівка, Літинський р-н, Вінницька обл.
32. Дмитро-Білівська, Козанківський р-н, Миколаївська обл.
33. Гунча, Гайсинський р-н, Вінницька обл.
34. Шенгури, Кобеляцький р-н, Полтавська обл.
35. Ульяново, Веселинівський р-н, Миколаївська обл.
36. Пристанційне, Новосанжарський р-н, Полтавська обл.
37. Пузиково, Глобинський р-н, Полтавська обл.
38. Дернівка, Баришівський р-н, Київська обл.
39. Ковтуни, Хорольський р-н, Полтавська обл.
40. Дейкалівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл.
41. Шилівка, Зіньківський р-н, Полтавська обл.
42. Заріччя, Верхньодніпровський р-н, Дніпропетровська обл.
43. Підгайці, Кіровоградський р-н, Кіровоградська обл.
44. Бондарі, Чорнухинський р-н, Полтавська обл.
45. Райозеро, Оржицький р-н, Полтавська обл.
46. Стецівка, Чигиринський р-н, Черкаська обл.
47. Бахмач, Бахмацький р-н, Чернігівська обл.
48. Клепачі, Лубенський р-н, Полтавська обл.
49. Стайки, Хорольський р-н, Полтавська обл.
50. Великі Кринки, Глобинський р-н, Полтавська обл.
51. Шевченкове, Карлівський р-н, Полтавська обл.
52. Сакалівка, Миргородський р-н, Полтавська обл.
53. Чумаки, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.

54. Байбаківка, Царичанський р-н, Дніпропетровська обл.
55. Долинське, Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська обл.
56. Дібрівка, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.
57. Круглик, Лубенський р-н, Полтавська обл.
58. Воронинці, Оржицький р-н, Полтавська обл.
59. Артемівка, Чутівський р-н, Полтавська обл.
60. Полтава, Полтавська обл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стислий огляд праць цих та інших вчених з теоретичних питань фразеології див., зокрема, в роботах: М. Т е л и я, Что такое фразеология? М., «Наука», 1966, стор. 5—27; Н ж: Фразеология.— Сб. «Теоретические проблемы советского языкознания», М., «Наука», 1968, стор. 257—277.
2. Ш. Баллі вперше у своїй «французькій стилістиці» назвав вчення про стійкі сполучення слів фразеологією; він також першим застосував цей же термін у збірному значенні, маючи на увазі самий матеріал таких сполучень.
3. Вийшли друком монографічні праці: Н. Н. А м о с о в, Основы английской фразеологии, Л., 1963; О. С. А х м а н о в а, Очерки по общей и русской фразеологии, М., 1957; В. А. А р х а н г е л ь с к и й, Устойчивые фразы в современном русском языке, Ростов-на-Дону, 1964; А. М. Б а б к и н, Русская фразеология, ее развитие и источники, Л., 1970; А. П. М о р д в и л к о, Очерки по русской фразеологии, М., 1967; Л. П. Р о й з е н з о н, А. М. Б у ш а й, Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии, вып. II., Самарканд, 1970; М. Т. Т а ч и е в, Глагольная фразеология современного русского языка, Баку, 1966; И. И. Ч е р н ы ш е в а, Фразеология современного немецкого языка, М., 1970; Н. М. Ш а н с к и й, Фразеология современного русского языка, М., 1969; Проведено науковій конференції, з питань фразеології в Ленінграді, Самарканді, Полтаві; з'являється також усе більше розвідок про українську фразеологію (праці Л. Г. Скрипник та ін.).
4. А. Н. К о ж и н, Некоторые вопросы русской фразеологии.— «Русский язык в школе», 1969, № 3, стор. 87—93.
5. Докладніше про це див.: Ф. П. М е д в е д е в, Г. І. П о в х, Нова фразеологія сучасного усного мовлення.— «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., «Наукова думка», 1965, стор. 152—154.
6. «Відмітною рисою мови прислів'їв є особлива любов до еліптичних висловів.. прислів'я виривалося із уст начебто мимоволі, випадково, в розпалі живої, захоплюючої розмови.., в живій розмовній мові багато слів не домовляється, заступаючись тоном голосу, виразом обличчя і жестикуляцією» (П. Г л а г о л е в с к и й, Синтаксис языка русских пословиц.— «Журнал Министерства народного просвещения», июль, 1771, часть IV, стор. 2); див. також: Л. Г. С к р и п н и к, Видозміни форми фразеологічних одиниць.— «Мовознавство», 1969, № 6, стор. 15.
7. Ф. П. М е д в е д е в, Г. І. П о в х, названа праця, стор. 154—155.

Кандидат філологічних наук
А. І. МАМАЛИГА
(Київський університет)

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРНО СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У МОВІ ГАЗЕТ

(На матеріалі українських і російських газет)

Останнім часом поглибився інтерес до вивчення теоретичних проблем публіцистики, зокрема до питань її структурно-стильових, мовних особливостей. Преса, за висловом К. Маркса, є «виявом повсякденних думок і почуттів народу»¹, і цим визначається своєрідність її стилю.

Широке використання фразеології становить одну із характерних рис газетної мови. Саме тут особливо виразно виявляються стилістичні можливості творчої обробки усталених зворотів. Н. М. Шанський відзначає, що оновлення фразеології має продуктивний характер у художній і публіцистичній літературі на відміну від розмовно-побутового мовлення, де фразеологічні звороти найчастіше вживаються як готові, цілісні одиниці².

Прийоми семантичних і структурних змін фразеології склалися у художній мові. Так, якщо звернутися до української літератури, у спадщині І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, у творчості інших художників слова знаходимо майстерні зразки обігрування фразеологічних словосполучень. Наприклад, в «Енеїді» І. П. Котляревського:

1. [Дідона] *Точила всякій баляси*
І підпускала різні лясси
2. ... Чи *брехеньки* які *сточити*...
3. Евандр *точив* гостям *розкази*...
1. [Паллант] Діждавсь — і зо всього розгона
Вліпив такого макогонл.
2. Хіба б уже та не Юнона,
Щоб не *вказала макогона*³.

У Т. Г. Шевченка поряд із «*постригтися в черниці*» знаходимо «*постригтися у лакеї*»: «*Пострижемося ж у лакеї* Та ревностно в новій лівреї Заходимось царя любить»⁴. Словосполучення «*підбитий вітром*» у Шевченка зазнає таких змін: «*волею підбитий*», «*брехнею підбитий*». Значення останнього «неправдивий, нещирий» розкривається у контексті, наскрізь іронічному: «Правда, мудрі! Спасибі за раду. Теплий кожух, тільки шкода — Не на мене шитий, А розумне ваше слово *Брехнею підбите*»⁵.

У книжці А. П. Коваль і В. В. Коптілова «1000 крилатих виразів української літературної мови. Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази» (К., 1964) вміщено приклади творчої обробки фразеологізмів П. Мирним, М. Коцюбинським, П. Грабовським, І. Франко, Л. Українкою, О. Довженко, М. Рильським, О. Корнійчуком, Я. Галаном, А. Малишко¹⁴, М. Бажаном.

У мові газети зміни у фразеологізмах зустрічаються навіть частіше, ніж в художній літературі, що пояснюється самою специфічною газети, властивостями, за висловом Г. О. Винокура, її «концентрованої мови». Семантичні і структурно-стилістичні зміни відсвічують усталені словосполучення, порушують звичайні асоціативні зв'язки слів, посилюючи експресивність висловлення. Найчастіше ці можливості фразеології використовуються у газеті для створення рекламно-вербувальних заголовків (термінологія В. Г. Костомарова)⁶. Перефразовані вислови можуть поєднуватися із сатиричним малюнком, який, разом із коментарем, розкриває новий зміст цього вислову. Обігрування фразеології спостерігаємо також безпосередньо в текстах статей, фейлетонів, памфлетів.

У нашому повідомленні використано матеріали центральних газет — «Правда», «Радянська Україна»*. Добиралися також матеріали з «Робітничої газети» та її російського видання «Рабочей газеты», «Правды Украины», «Літературної України», «Літературной газеты». Однотипність прийомів творчого використання фразеології в українській і російській мовах дає можливість паралельно розглядати приклади обома мовами.

Трансформація фразеології в газеті має виразне публіцистичне спрямування, загострює увагу читача на важливіх проблемах громадського, політичного життя. Багато видозмінених фразеологізмів доносять подих того часу, коли вони з'явилися на шпальтах газет: *на голодном фронте* (Пр., 30.III 22), *наповская беднота* (Ком., 23.II 23), *на смертном Оudere* (Пр., 8.IV 45), *данцінський вузол затягується* (Ком., I.III 33), *«Життєвий простір»* звужується (Р. У., 6.X 54) тощо.

Варіювання фразеології досягається у такий спосіб:

1) переосмисленням фразеологізму без будь-яких змін у його лексико-граматичній структурі;

2) зміною структури словосполучення із збереженням його загальномовного значення;

3) зміною і структури, і семантики фразеологізму.

У літературі серед прийомів оновлення фразеологічних засобів відзначається також, наприклад, вживання фразеологізму як

* До 1943 р. «Радянська Україна» виходила під назвою «Комуніст», у 1922—1923 рр. газета видавалася російською мовою. «Правда» і «Радянська Україна» мають давні спільні традиції — публіцистичні, жанрово-стилістичні. Так, у редакційній статті «Комуніста» від 13.V.1923 року відзначалося: «Комуніст» — молодший брат більшовицької ленінської «Правды».

Далі подано назви газет скорочено: «Правда» — Пр., «Радянська Україна» — Р. У., «Літературная газета» — Лит. газ., «Літературна Україна» — Лит. Укр., «Правда України» — Пр. Укр., журнал «Комуніст» — Ком.

вільного словосполучення, або характерне переважно для художньої мови утворення фразеологічних неологізмів за існуючими в мові моделями тощо⁷. Такі перетворення, на нашу думку, мають частковий характер і охоплюються названими типами трансформації фразеологічних засобів.

До першого типу перетворення фразеології (переосмислення її при збереженні лексико-граматичної структури) відносимо переносне вживання відомих фразеологічних зворотів або ж прийомів відновлення у фразеологічного словосполучення чи його окремих компонентів прямого, буквального змісту.

Термін «ланцюгова реакція» вживається у ядерній фізиці і зараз став широко відомим. Розглянемо приклади стилістично зумовленого вживання цього словосполучення на сторінках газет: в одному випадку у заголовку «*Ланцюгова реакція творчості*» (Р. У., 28.I 73), в другому — як підпис до карикатури (Р. У., 27.III 71). Перше, переносне вживання, розкривається змістом усього матеріалу — йдеться про постійну творчу активність трудового колективу, — крім того, воно безпосередньо мотивується і підтримується у тексті: «Цікава деталь: процес механізації та автоматизації нагадує на комбінаті свого роду *ланцюгову реакцію*»; «В людях також відбувається «реакція» — *ланцюгова реакція творчості*».

На малюнку з підписом «Ланцюгова реакція» — дві темні руки, що символізують Африку, закуті у ланцюги, залізне плетиво яких складається з ланок так званого «диявольського союзу» — Південно-Африканської Республіки, Родезії і Португалії. Малюнок і коментар до нього надають нового змісту словосполученню «ланцюгова реакція», слово *ланцюгова* сприймається у буквальному, нетермінологічному значенні.

Виразність вживання фразеологізму досягається також одночасною актуалізацією і прямого, і переносного значення, наприклад, у фейлетонах: «Мудрец не любил *голых истин*: они смущали его идейное целомудрие» (Лит. газ., 28.XI 59); «Довольная скотина [теленок] приходит в типичное состояние *телячьего восторга* и, задрав хвост столбом, вприпрыжку выскакивает с фермы, чтобы под звуки инструментов оркестра художественной самодеятельности... резвиться на свежем воздухе» (Пр., 3.II 73).

Виразність, переконливість нового звучання фразеологізму створюється контекстним вмотивуванням, яке, залежно від образного фразеологізму, жанру матеріалу, може бути чи лаконічним, чи поширеним. Якщо автору статті «Высокое напряжение» (Пр., 3.I 73) досить було розкрити переносне вживання термінологічного словосполучення текстуальним поясненням «Третий решающий год пятилетки. С первых его дней парторганизация «*Электросиль*» создает в коллективе *высокое творческое напряжение*», то в памфлеті «Вони свого добилися» (Р. У., 9.V 45) різнобарвне сатиричне наповнення фразеологізму *добитися свого* створюється обігруванням протягом усього тексту слова *добитися*, від якого протягуються

сміслові зв'язки до слів *бити, битися, добивати, добити*. Наведемо фрагменти із цього твору: «Ми вже звикли за останні чотири роки *бити... добивати* і таки *добили* «вищу расу»...

Що хотіла й чого добивалася вища раса?
Все хотіла і всього добилася.
Хотіла гармат замість масла. *Добилась*.
Всіх калібрів, всіх типів аж до «Катюш»...

Отже підбивши підсумки життя і діяльності «вищої раси» й *добивши* цю расу з її фюрером до капітуляції, скажемо коротко і ясно: вони *свого добилисья*.

У газетному тексті переосмислення зазнає також літературна фразеологія, літературні цитати, наприклад: *герой нашого часу* (Ком., 1.IV 33; заголовок статті про передового харківського робітника), *таланти і поклонники* (Р. У., 12.III 71; заголовок матеріалу про необхідність шукати і розвивати талановитих дітей), *мертвіє душі* (Пр., 30.III 45; підпис до карикатури, що розвінчує гітлерівців, які, боячись розплати, тікали в інші країни, змінювали прізвища, оголошували себе померлими). У використанні цих засобів рельєфніше, помітніше проступають стилістичні зрушення, які супроводжують зміни у значенні усталених зворотів. Так, ігноруюче «А судьи кто?» виявляється заголовком цілком ділової інформації про те, які судді братимуть участь у хокейних змаганнях сезону (Неделя, № 57, 71).

Звичайно, після читання інформації у виразі «А судьи кто?» нічого не залишається від саркастичного грибоєдівського тону. Змінюється також стилістична тональність словосполучень *герой нашого часу, таланти і поклонники, мертвіє душі*. Проте не завжди такі зміни стилістично бездоганні⁸.

Значною мірою перетворення фразеологічних зворотів пов'язані із структурними змінами: зміною окремих, слів, додаванням нових, скороченням лексичного складу фразеологізму, навіть руйнуванням його, коли тільки окремі лексеми нагадують про цілісний вираз (другий і третій типи перетворень).

Структурні зміни фразеологізмів переважно позначаються на їх семантиці, але частина таких змін прислужується лише актуалізації знайомого виразу (2 тип.) Наприклад:

«*Езопівській недововленості* (пор.: «езопівська мова». — А. М.), словесному трюкацтву модерністів, «новаторів» та всяких інших літературних блазнів не повинно бути місця в нашій пресі» (Літ. Укр., 4.V 1963); «Она, его [нэпмана] жена... одетая с ног до кончика *Эйфелевой башни из чужих волос* (пор.: «с ног до головы». — А. М.) в валюту из шевро, шелка, кружев, меха, бриллиантов, она величаво плывет «под ручку с главой будущей фирмы» (Пр., 29.III 22).

Третій тип перетворення фразеології, коли змінюються і структура, і семантика фразеологізму, найбільш поширений у газетних матеріалах. Це пояснюється тим, що при таких змінах особливо

яскравий ефект оновлення, незвичності вживання фразеологічних засобів, а значить, і експресивності висловлення, до якої прагне газетна мова.

Різноманітними можуть бути заміни окремих компонентів фразеологічних словосполучень на синонімічне, антонімічне слово, або ж таке, що називає актуальне в тому чи іншому матеріалі поняття: *ангел миру* (замість *голуб миру*) — про лицемірну політику США (підпис до карикатури, Р. У. 3.II 71); *батьки й сини* (пор.: *батьки і діти*) — заголовок статті про робітничі династії (Р. У., 22.XII 71); *чужая рука* (замість *своя рука*) — про втручання Англії у відносини між Іраном та Іраком (підпис до карикатури, Пр., 4.XII 71); *перший раз у вищій клас* (пор.: *перший раз у першій клас*) — про дебютантів вищої ліги — футболістів «Дніпра» (Молодь України, 7.III 72); *тяжела ты, майка чемпиона* (Пр. Укр., IV 68); *укрощение активиста* (Пр., 4.XII 71).

Одним із прийомів заміни складників фразеологізму є добір співзвучного слова на зразок: *сказаного і сатирою не вирубаєш, душа ліру знає, молоді та ресторани* (Перець, № 22, 71), капитуляція с *КРУППной спекуляцией* (йдеться про махінації власника заводів КРУППА, Пр., 21.IV 71), *нашла косилка на камень* (Пр., 31.VII 71). В «Комуністі» (4.III 33) висміяли керівника райспілки на прізвище *Моторний*, який придбав такі човни для рибного господарства, що ними можна було плавати лише близько берега. Звідси підпис до карикатури: *«Моторнізована фльота»* (замість *«моторизована...»*).

Дуже вдало назвали свій малюнок Кукринікси в «Правде» (8.IV45). Карикатура «На смертном Оudere» зображує конаючого Гітлера, який лежить у ліжку, прикритий драним мундиром, а жалюгідні гітлерівські посіпаки намагаються заховатися під ліжку. Змінений фразеологізм поєднує, таким чином, значення усталеного звороту (*на смертном одре*) і новий актуальний політичний зміст.

У мові газети прийом розширення чи звуження фразеологізмів проявляється уже в таких мінімальних втручаннях у структуру, фразеологічних зворотів, як введення заперечних часток, або їх усунення, якщо вони є у складі звороту: *мовчання не золото* (Р. У., 16.IX 71), *молодо да не зелено* (Пр., 10.IX 71), *исправленному не верить* (Пр., 16.VIII 71), *крапля камінь не точить* (Р. У., 11.II 71, про проблеми кам'яного литва).

Включення у фразеологічний зворот слів, які ніби конкретизують його значення, широко використовується для створення підписів до карикатур: «Вашінгтонський «рятувальний круг» (Р. У., 26.IX 71 р., про асигнування на індокитайську авантюру), «Английская мертвая петля» (Пр., 25.III 72; словосполучення *«мертвая петля»* втрачає термінологічне значення. На малюнку партнерисисти Південно-Африканської Республіки і Англії, курсуючи у вертольоті над незалежними африканськими державами, намагається накинути петлю на звільнених африканців). Сатиричний малюнок під назвою «Швейцарський сир з червою» вмістила «Радян-

ська Україна» (15.IV 45), коментуючи факт надання Швейцарією притулку нацистським бандитам.

Характер трансформації при розширенні, доповненні фразеологізмів може бути таким же різноманітним, як при заміні окремих його компонентів. Але тому, що цей прийом більше руйнує фразеологічні зв'язки, створюється враження вільного, буквального вживання слів, своєрідний ефект розкриття внутрішньої форми звороту. Наведемо приклади. Із фейлетону: «Розповідають, що мешканці одного міста були свідками того, як *серед сонячного дня* і прямо з *голубого неба* на площі і вулиці почали падати срібні монети старовинного карбування» (Р. У., 19.IX 71). Автор відштовхується від двох зворотів: *серед білого дня* і *з неба впасти*, в першому замінюючи слово *білий* на *сонячний*, а в другий, дотримуючись тієї ж тональності пейзажної замальовки, включає слово *голубий* — з *голубого неба впасти*.

Подібні риси конкретизації спостерігаємо і в інших прикладах поширення зворотів. Зокрема у вірші П. Г. Тичини, опублікованому в «Радянській Україні» (18.IV 45), в якому він звертається до прогресивного ірландського письменника Шона О'Кейсі:

Грізно голос ти підносиш
Проти німця-людоджера,
Кулями — словами косиш,
В яд свої вмочаєш пера.

Поет використовує фразеологізм *косити кулями* і створює образ слова-зброї.

Змінений фразеологізм може композиційно пов'язуватись із тим зворотом, від якого він походить. Так, Ю. Жуков, назвавши свою статтю «Правда глаза колет» (Пр., 4.VIII 71), у самому її тексті знову звертається до цього звороту, видозмінюючи його: «И пусть шелкают своим выключателем вашингтонские деятели, пытающиеся побыстрее свернуть зашедшую далеко разоблачительную кампанию в печати.

Они могут погасить фонари американской прессы, но им не удастся заслонить яркое солнце *правды, которая все сильнее колет им глаза*».

Автор може піти й іншим шляхом. У фейлетоні під назвою «Дохлая собака Гелена Шпрингера» (Пр., 10.IX 71) заголовком виступає авторський варіант фразеологізму «*вот где собака зарыта*». У тексті ж дається близький до основного зворот і певне умотивування тих слів, які винесені у заголовок: «Тут, как говорится, *зарыта та самая собака*», которой хочет торговать компания Гелена Шпрингера. *Дохлая, но провокационная собака*». Вислів, використаний для заголовка, настільки відійшов від усталеного звороту, що лише одним словом засвідчує зв'язок із ним.

Є випадки більш підкресленого використання окремих елементів фразеологізму, але свідомо лише елементів, що створює враження оновленого висловлювання і різноманітні семантико-стилістичні відтінки: багатозначної недомовленості, смислової багатоплановості

тощо. Наприклад, у заголовках: «Літ до ста рости» (Р. У., 1.1 71), або навіть «Літ до ста...» (Р. У., 8.XII 71), або «...Просо снится» (Пр., 16.X 71).

Заголовок статті «Плащ, кинжал и... канцелярские скрепки» (Пр., 14.XII 72) натякає на вираз «*рыцари* плаща и кинжала». Стаття розповідає про атмосферу маніакальної секретності у Пентагоні, коли навіть документ на канцтовари супроводжується грифом «секретно».

На сторінках «Радянської України» і «Правди» у 1945 році публікувались вірші загостреного публіцистичного змісту, в яких використовувався прийом введення елементів фразеологізму, нагадування відомих словесних формул:

Статьи сдавал он [Геббельс.— А. М.] в свой журнал,
Как немец, аккуратно.
И каждый раз при этом врал
В печати непечатно.

Но притупив перо свое,
Он пишет на прощанье:
«Одно последнее вранье,
И кончено сказанье».
(С. Маршак, Пр., 18.IV 45)

Як грім вірвались ми в Берлін,—
Так ось воно кубло змііне!
З усіх сторін —
І прах і тлін,
З осики витесаний клин
Ми несемо тобі, Берлін
(І. Нехода, Р. У., 29.IV 45)

Останні рядки — «з осики витесаний клин ми несемо тобі, Берлін» — асоціюються із висловом *вбити* (*забити*) *осиковий кілж* (тобто «покінчити з чим-небудь, остаточно знешкодити»).

Прийоми перетворення фразеології у мові газети, як відзначалося, беруть свій початок у художній мові і відповідно перебувають у арсеналі художніх засобів публіцистики.

Своєрідність використання фразеології в газеті полягає, по-перше, у великій насиченості газетного тексту фразеологізмами, бо газетна мова тяжіє до готових словесних формул. Фразеологізми виступають у газетному тексті і як засоби стандартизації, і як засоби експресії. Найчастіше вони поєднують ці якості, що приводить до різкого протиставлення стандарту і експресії⁹. В художній мові ці перетворення мають певні якісні відмінності. Кількість і характер фразеологічних засобів у мові наших газет свідчить про високий рівень радянського читача, про його загальну і мовну культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. I, стор. 158.
2. Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М., «Провещение», 1972, стр. 256.

3. І. П. Котляревський, Твори у двох томах, т. 1, К., «Наукова думка», 1963, стор. 44, 50, 198, 258.
4. «Словник мови Шевченка», т. 2, К., 1964, стор. 134.
5. Там же, стор. 71.
6. В. Г. Костомаров, Русский язык на газетной полосе, Изд-во МГУ, 1971.
7. Див. напр.: А. В. Калинин, Лексика русского языка, Изд-во МГУ, 1966, стор. 193; Современный русский язык, под ред. проф. Д. Э. Розенталя, Изд-во МГУ, 1971, стор. 96, 98, 97; Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М. «Просвещение», 1972, стор. 255—258.
8. Див.: Ю. Гольдман, В огороде бузина...— «Журналист», 1968, № 9, стр. 80; В. Г. Костомаров, Русский язык на газетной полосе, Изд-во МГУ, 1971, стр. 90—100; Т. Ярмоленко, Стиль і мова газети, К., Політвидав, 1965 р., стор. 75—90; М. Я. Цікоцькі, Стылістыка публіцыстычных жанраў, Мінськ, 1971, стор. 81—84.
9. В. Г. Костомаров, Русский язык на газетной полосе..., стр. 90—104.

Професор П. П. ПЛЮЩ
(Київський університет)

ОБРАЗ ОПОВІДАЧА-АВТОРА В ТВОРАХ ОСТАПА ВИШНІ І РОЛЬ МОВНИХ ЗАСОБІВ У СТВОРЕННІ ЦЬОГО ОБРАЗУ

Найхарактернішою, може, рисою Остапа Вишні як письменника є те, що він органічно поєднує в своїй творчості новий соціалістичний зміст з глибоким національним характером.

Автор «Усмішок» — дуже своєрідний художник. Його манеру не сплутаєш ні з чиею. Можна і треба вчитись у нього творчого ставлення до життя, але марна річ — наслідувати його.

Максим Рильський

Образ оповідача-автора не є тотожним в усіх творах письменника і змінюється, природно, в залежності від конкретного змісту твору і ставлення письменника до зображуваного (пор., наприклад, різний характер цього образу, з одного боку, в автобіографічних гуморесках О. Вишні «Моя автобіографія», «За дітей», «Як ми колись учились» й ін. і, з другого боку, — у гуморесках «Псьол», «Ярмарок», «Море», «Як гусениця у дядька Кіндрата штани з'їла», «У ніч під Новий рік», «Од бузини до колодязя», «Як варити і їсти суп з качки», «Сом» й ін. та в сатиричних мініатюрах «Ділов, ділов», «Дика коза», «Великомученик Остап Вишня», «Ще не вмерла ваша дірка» й ін.).

В автобіографічних гуморесках О. Вишні образ оповідача, розуміється, є образ самого Павла Михайловича Губенка (йдеться, звичайно, не про ототожнення мови автобіографічних «усмішок» О. Вишні з власним його мовленням в реальному побуті, а про те спільне, що спостерігається в обох випадках мовної практики письменника — про органічний нахил його до таких слів, виразів, синтаксичних конструкцій тощо, які є вдячним засобом вираження комічного).

Мовні засоби, що посідають першорядне місце у створенні образу оповідача-автора в автобіографічних гуморесках О. Вишні, в цілому, належать до засобів вираження комічного. Джерелом цих мовних засобів в основному є усне народне побутове мовлення. Ко-

мізм мови при цьому завжди злитий з комізмом ситуацій і асоціацій (типovими для письменника є асоціації, засновані на поєднанні логічного з алогічним).

Образ оповідача-автора в усіх автобіографічних гуморесках О. Вишні один і той же: це образ дотепного жартівника, добродушно усміненого, життєрадісного повістяра, що розповідає добрим своїм читачам (слухачам) сам про себе, про численні свої життєві пригоди. Розповідь ця розгортається в площині жартівливої інтимно-фамільярної тональності і викликає веселий сміх або усмішку. Цією загальною тональністю і зумовлюється добирання відповідних мовних засобів у мовленні автора-оповідача — лексичних, фразеологічних, образних, інтонаційних і синтаксичних.

Важливість ролі мовних засобів у створенні образу оповідача-автора в автобіографічних гуморесках О. Вишні — річ самоочевидна. Цікаво тому проаналізувати різноманітні мовні засоби, використовувані письменником для створення цього образу, загальний силует якого подано вище у тому вигляді, в якому він вимальовується в нашій уяві. Найвдячнішою для такого аналізу є, на нашу думку, гумореска «Моя автобіографія».

Комізм цієї гуморески ґрунтується в основному на двох явищах: 1) на ситуаціях, в які потрапляє оповідач-автор на різних етапах свого життєвого шляху і про які він жартівливо розповідає уявним своїм слухачам чи читачам (загальна його оповідна манера нагадує розмову з слухачами, а реальні ситуації перетворюються тут на комічні, як правило, завдяки авторським зауваженням і міркуванням, в яких реальне явище зіставляється з чимсь неспіввідносним, логічно дисонуючим); 2) на комізмі мовному, невіддільному від комічного трактування зазначених ситуацій.

Проілюструємо спочатку характер авторського комічно-алогічного трактування реальних життєвих ситуацій, про які письменник-жартівник розповідає в «Моїй автобіографії».

Так, уже в перших рядках цієї гуморески автор, заявляючи, що в нього «нема жодного сумніву» у факті його народження матір'ю, разом з тим додає: «хоч... років, мабуть, із десять підряд — мати казали, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку» *.

Подібний прийом окомічнювання реальних ситуацій шляхом логічного зіставлення несполучних явищ за допомогою авторських зауважень і міркувань спостерігається в гуморесці на кожному кроці. Наведемо далі з численного ряду прикладів, що ілюструють цей прийом, ще кілька аналогічних, цілком прозорих, зрозумілих без коментарів:

«Умови для мого розвитку були підходящі. З одного боку — колиска з вервечками, з другого боку — материні груди. Трішки посещ, трішки поспиш — і ростеш собі помаленьку» (3).

* Тут і далі приклади наводяться за виданням: Остап Вишня, Вишневі усмішки. Вибрані гуморески та фейлетони 1921—1955 рр., ДВХЛ, 1960. У дужках зазначаються відповідні сторінки цього видання.

«Писатиме, — сказав якось батько, коли я, сидячи на підлозі, розводив рукою калюжу.

Справдилося, як бачите, батькове пророкування» (4).

«А от тепер сиди й думай... коли ти почав замислюватись над тим, куди дівка дівається, як бублик їдять» (5).

«...Як покаже, було, батько череска або восьмерика, — моментально під ліжку й тіпаюсь... лежу, було, під ліжком, тремтю, носом сьорбаю й думаю печально: «Господи! Чого тільки не доводиться пережити через ту літературу?!» (6).

«І як було, бариня накричить за щось, ногами затупочить, то я залізу під панську веранду та й шепочу:

— Пожди, експлуататорша! Я тобі покажу, як триста літ із нас... і т. д., і т. д.» (8).

«Поїхали ми до Києва. У Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через увесь Київ, аж до Лаври, де ми з матір'ю зупинились. Поприкладався до всіх мощей, до всіх чудотворних ікон, до всіх мироточивих голів і іспити склав» (9).

«Перекладав я, перекладав, а потім думаю собі:

— Чого я перекладаю, коли ж можу фейлетони писати! А потім — письменником можна бути. Он скільки письменників різних є, а я ще не письменник. Кваліфікації, думаю собі, в мене особливої нема, бухгалтерії не знаю, що я, думаю собі, робитиму?

Зробився я Остапом Вишнею та й почав писати» (10).

Комізм у трактуванні ситуацій, наявний у наведених вище прикладах, створюється різноманітністю алогічності авторських коментарів до певних реальних ситуацій — коментарів, удавано серйозних, а за змістом протилежних твердженням про ці ситуації (народження дитини і твердження матері, що дитину витягли з колоска при напуванні корови; з одного боку — колоска, з другого — мамині груди, як оптимальні умови розвитку немовляти; розводжування рукою непристойної калюжі на підлозі і батьківське передбачення, що з дитини вийде письменник; почуття страху перед батьківським «череском» — і не співвідносно з віком малюка уявне міркування під ліжком «Чого тільки не доведеться пережити через ту літературу?!»; цілування ікон... «мироточивих голів» і, як наслідок, — успішне складання вступних іспитів тощо).

Усе це створює в нашій уяві образ оповідача-автора (не зовнішній його портрет, а образ його особистого характеру, як він відбився в способі авторського мислення, вираженого в загальній манері мовлення оповідача-автора). Це, як уже відзначалося, образ добродушного дотепного жартівника, зв'язаного з своїми слухачами (читачами) товариською інтимно-фамільярною близькістю.

Що ж являє собою мовлення оповідача-автора в гуморесці «Моя автобіографія», мовлення, яке є невід'ємним компонентом образу цього оповідача? З якого лінгвістичного матеріалу і як воно будується?

Розповідь у гуморесці ведеться від «першої особи» — автор розповідає сам про себе. У цю розповідь у процесі її розгортання

вкраплено лише з десяток лаконічних реплік батьків і баби оповідача в зв'язку з окремими епізодами його біографії. Ці репліки лише на мить зрідка переривають течію авторського мовлення, яке й становить основний словесний масив гуморески.

Оскільки ця гумореска є не художньою вигадкою письменника і тому зберігає документальну основу головних фактів його дійсної особистої біографії, поданих, правда, у гумористичній інтерпретації, остільки в мовленні автора-оповідача подекуди співіснують елементи серйозного, ділового викладу, узвичаєного в документальних автобіографіях, і викладу гумористичного, жартівливого. До речі, в самому поєднанні цих різностильових елементів мови заховується чисто мовний комізм. Ось приклади такого поєднання в гуморесці:

«Трапилася ця подія (народження письменника. — П. П.) 1 листопада (ст. стилю) 1889 року, в містечку Груні, Зінківського повіту на Полтавщині» (3).

«Батьки мої були як узагалі батьки. Батьків батько був у Лебедині шевцем. Материн батько був у Груні хліборобом» (3).

«За двадцять чотири роки спільного їх (батьків. — П. П.) життя, як тоді казали, послав їм господь усього тільки сімнадцятеро дітей, бо вміли вони молитись милосердному» (4).

«Потім — оддали мене в школу. Школа була не проста, а Міністерства народного просвещенія» (7).

«Зінківську школу закінчив я року 1903-го з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду».

Та куди ж мені в ті чиновники, коли «мені тринадцятий минуло» (8).

Ще з яскравішою настановою на мовний комізм використовує письменник у «Моїй біографії» поєднання таких різностильових джерел мови, як мова наукова та публіцистична (поважно-книжної тональності) і жартівлива мова розмовно-побутового, буденного характеру. Пор.:

«...таки справді письменника супроводять в його житті явища незвичайні, явища оригінальні...

Підскочать оті явища — і записала людина» (5).

«Головну роль у формації майбутнього письменника відіграє природа — картопля, коноплі, бур'яни» (5).

«У цей самий час почала формуватися й моя класова свідомість...

Правда, неясна якась ще тоді була в мене класова свідомість. З одного боку — цілував барині ручку, а з другого — клумби квіткові їй толочив.

Чистий тобі лейборист. Між соціалізмом і королем вертівся, як мокра миша» (7—8).

«Де тепер вона, та лінійка, що виробляла мені стиль літературний? Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію» (7).

При схрещенні різностильового мовного матеріалу чисто мовний комізм посилюється комізмом смислових асоціацій, зокрема від раптовості і незвичності поєднання дуже далеких понять («З одного боку — цілував барині ручку, а з другого — клумби квіткові її толович. Чистий тобі лейборист»; «Головну роль у формуванні майбутнього письменника відіграє природа — картопля, коноплі, бур'яни» і под.).

Якщо в одних випадках комізм смислу цілком очевидний, відкритий, як це бачимо в щойно наведених прикладах, то в інших випадках він буває прихований, зате, будучи внутрішньо виявлений, помічений і відчутий, діє з більшою вибуховою силою, ніж комізм відкритий.

Пор.: «послав їм господь усього тільки сімнадцятеро дітей, бо вміли вони (батьки. — П. П.) молитись милосердному» (в цьому підрядному причиновому реченні відчувається прихована комічна іронія); «Зінківську школу закінчив я року 1903-го з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду» (комічна іронія в даному разі доступна лише тим, хто знає «табелю о рангах» до революційного часу, в якій «чотирнадцятий клас» був найнижчим, останнім в бюрократичній ієрархії монархічної держави).

Автор «Моєї біографії», де мовний комізм створюється через схрещення різностильових елементів мови, чимало вживає слів і виразів книжних: загальнонаукових (*явище, формація, система* й ін.), літературознавчих (*фейлетон, стиль літературний, перекладач*), суспільно-політичних (*світогляд, свідомість, класова свідомість, лейборист*) й ін. Усі вони використовуються письменником суб'єктивно, з настановою на комічне їх схрещення з народно-побутовою усною мовою, а не з об'єктивної потреби, як це буває в серйозному мовленні (разом з тим ці слова і вирази додають до образу автора-оповідача ще один штрих, який свідчить про його освіченість).

Але основним арсеналом комізму авторського мовлення в «Моїй автобіографії» є, звичайно, усне народне українське мовлення буденно-побутового жанру, зв'язане не з серйозним вираженням змісту, а з народним жартом, анекдотом, дотепом у дусі товариської фамільярності. Ця фамільярність накладає відбиток на загальну тональність мовлення автора-оповідача, яка, в свою чергу, зумовлює характер добирання лексичних, фразеологічних, образних та інтонаційно-синтаксичних засобів гуморески. Здається, ці останні мають найважливіше значення для створення образу автора як оповідача, як мовлянина з специфічним «вишнівським» оповідацьким обличчям. Типовими в авторському мовленні гуморески є, за окремими винятками, повільно-неквапливий темп мовлення і зовнішня спокійність інтонації авторського «голосу», під якою ховається комізм події, ситуації, якогось життєвого явища чи психічного стану, комізм самої мови. Все це співзвучне народному мовленню, характерному для жарту чи іронії з прихованою лукавою

усмішкою (риси ця типова для народного українського гумору і сатири). Автор, подібно оповідачам з народу, смішить слухачів, але сам зовнішньо лишається при цьому серйозним (ця контрастність удаваної серйозності інтонації і комізму змісту ще більше посилює комізм авторського мовлення). Для ілюстрації загального тонально-інтонаційного колориту авторської розповіді в «Моїй автобіографії» досить навести такий уривок з цієї гуморески:

«Письменник не так живе й не так росте, як проста собі людина. Що проста людина? Живе собі, проживе собі, помре собі.

А письменник — ні. Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організовувало, коли він лежав у матері на руках і плямав губами, зовсім не думаючи про те, що колись доведеться писати свою автобіографію.

А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, що ти на письменника вийшов, яка тебе лиха година в літературу потягла, коли ти почав замислюватись над тим, куди дірка дівається, як бублик їдять.

Бо письменники так, спроста, не бувають» (4—5).

Комічний підтекст змісту цитованого уривка (він з погляду смислу ґрунтується на майстерно вигаданій удаваній антиподності простої людини і письменника) контрастує тут із зовнішньою спокійною квазісерйозною інтонацією авторського мовлення, з-під якої явно прозирає добродушно-жартівлива авторська іронія. Ця контрастність «змісту» і «форми», несерйозності змісту і зовнішньої серйозності інтонації викладу («серйозність» інтонації в уривку підтримується, звичайно, і повільністю темпу мовлення) поглиблює ще більше комізм авторського мовлення в наведеному уривку.

Інтонаційний рух авторської розповіді, інтонаційні її відтінки і переходи, з яких і складається цільність загальної спокійності течії розповіді, в аналізованому уривку невіддільні, розуміється, від синтаксичної будови авторського мовлення, зокрема від фігур мови.

Весь зміст цього уривка розгортається, як антитеза «проста людина» — «письменник». Автор-жартівник з удаваною комічною серйозністю одстоює нібито власне непохитне переконання, що «письменник не так живе й не так росте, як проста собі людина». До речі, це початкове речення цитованого уривка є не просто оповідальним, а й категорично ствердним; при цьому стверджувальна порівняльна заперечність «не так..., як...» з інверсованою обставиною «не так», що стоїть не після, а перед присудком («не так живе й не так росте»), посилює заперечення. Мовиться цей «постулат» з комічною серйозною інтонацією, що лишається такою ж і в риторичному запитанні «Що проста людина?», і в усьому подальшому мовленні, хоч «серйозність» інтонації весь час має різну забарвленість: у згаданому «постулаті» констатуємо інтонацію вираження серйозності безапеляційного твердження; у риторичному запитанні «Що проста людина?» — інтонацію вираження серйозної впевненості в абсолютній шаблон-

ності і нецікавості життя звичайної людини («Живе собі, проживе собі, помре собі»); інтонацію вираження серйозної впевненості в тому, що життя письменника — повна протилежність стандартному життю простої людини, спостерігаємо в заперечному еліптичному реченні «А письменник — ні»; є інтонації вираження серйозної обов'язковості «канону» в описі життя письменника («Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало...»); є інтонація вираження серйозності становища автора автобіографії, що своєчасно, змалку, не був обізнаний з цим «канonom» і виявився тепер не підготовленим для написання автобіографії («А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло...»).

У синтаксичній будові аналізованого уривка з «Моєї автобіографії» поряд з реченнями книжно-організованими (складними і досить великими) є речення прості, відмінні від звичайних простих речень (з них одне сутоеліптичне «А письменник — ні» і одне підрядне причинове, одірване від свого головного речення й інтонаційно та графічно виділене як самостійне: «Бо письменники так, проста, не бувають»). Народно-розмовний характер синтаксису авторського мовлення підкреслюється тут саме цими реченнями, а також інверсією («не так живе й не так росте»), елементами діалогізації («Що проста людина? Живе собі, проживе собі, помре собі»), імперативним самозверненням («А от тепер сиди й думай...»), синтаксичним паралелізмом, поєднаним з асиндетоном (як у реченнях «Трішки поссеш, трішки поспиш...», «Живе собі, проживе собі...»).

В інших випадках усно-побутове джерело авторського мовлення виявляється у вживанні дієслова-присудка у сполученні з «собі», що виражає здійснення дії або стану на користь або шкоду суб'єкту дії, стану («Живе собі, проживе собі, помре собі»). Поза цитованим уривком, у різних місцях авторської розповіді в «Моїй автобіографії» усно-побутове тло індивідуального авторського мовлення створюється вставними слівцями «значить», «як бачите» тощо і специфічними особливостями «нелогізованого», «некнижного» синтаксису. Пор.:

«Так ото й пішло, значить: їси — ростеш, потім ростеш — їси» (3), «Почав, значить, я рости» (4). («Некнижність», розкованість синтаксичної будови особливо яскраво помітна в першому реченні, де зовсім відсутнє сполучникове вираження гіпотаксису, а зв'язок між двома діями та чергування їх виражені лише порядком розташування відповідних присудків і інтонацією протиставлення).

Ці дві останні синтаксичні конструкції (разом з лексичним складом речення) використовуються для ознаменування певного підсумку раніше сказаного, переходу від однієї частини розповіді до іншої, уповільнення мовлення, в цілому ж вони використовуються в ролі приводних «ременів» на «маховику» розповіді для повільного посування її вперед.

З прозорою настановою на мовний комізм автор-жартівник звертається в гуморесці до присудкової однорідності (чисто асиндетонної або мішаної, сполучниково-безсполучникової), включаючи для

комізму в один перелічувальний ряд слова-присудки логічно-дисонантні на зразок: «Трішки поссеш, трішки поспиш — і ростеш собі помаленьку» (3), «Живе собі, проживе собі, помре собі» (4).

З тією ж настановою в гуморесці використовується полісиндетон у присудковій однорідності («Та й залишився в Києві. Та й закінчив школу, та й зробився фельдшером» — 9) і «рубаний», нестрункий, в душі невимушеної побутової розмови, народний синтаксис з анаколуфами («До чого ж противна книжка! * Ще якби так — почитав та й кинув, воно б і нічого, а то — напам'ять» — 9).

Розглянуті вище синтактичні явища авторської розповіді в «Моїй автобіографії» органічно вплітаються в неї і посилюють комізм авторського мовлення, додаючи кілька виразних штрихів до образу автора-оповідача.

Фамільярно-жартівлива тональність авторської розповіді в «Моїй автобіографії» створюється, як ми бачили, різними способами (сміслові алогізми, схрещення різностильових мовних елементів, інтонація, уснонародні синтаксичні звороти і фігури мови). Нагадаємо, що в аналізованій гуморесці основним джерелом вираження комічного є усне побутове народне мовлення. З цього погляду, крім уже розглянутих мовних засобів, слід хоч побіжно проаналізувати ще лексику і фразеологію гуморески: звичайно, вони теж цілком визначаються фамільярною жартівливістю авторської розповіді твору і теж походять з народного усного мовлення гумористично-сатиричного жанру. Так, на фоні загальнонародної лексики, в основі своєї не розрахованій на мовний комізм, у гуморесці є й чимало просторічних (частково діалектних) слів і форм, використаних саме з цією настановою: колиска з вервечками, підскочать (явища), записала людина (раптом почала писати), пужнути, погирити (потягти), тіпатися, лясь, дідуган, трішки й ін.

Із фразеологізмів такого ж роду в гуморесці можна відзначити, наприклад: *думаю собі, так і знайте, плямкати губами, лиха година потягла, нема де правди діти, душа в п'ятах, як мокра миша, нічого собі (люди), аж у голові макітриться, хай йому земля пухом, хай воно йому сказиться, роззявив рота* і под.

Наведені елементи лексики і фразеології є лише своєрідними «поплавками» гумористичної авторської розповіді. Ці слова і фразеологеми, вплітаючись у словесну тканину твору, не створюють самі по собі неповторну манеру розповіді О. Вишні в «Моїй автобіографії». Ця манера кристалізується внаслідок органічного поєднання всіх проаналізованих вище засобів мови (схрещення мовних елементів різного стилю, лексики, фразеології, інтонація і синтаксис), узгоджених із змістом твору і невіддільних від комічних ситуацій та від улюбленого автором прийому алогічного зіставлення різних предметів, явищ і понять. Усіма цими засобами, спаяними воедино, автор і створює власну манеру розповіді — саме ту, яка найкраще виражає його добродушно-жартівливу настроєність і допомагає читачеві скласти в своїй уяві образ автора-оповідача.

* «Катехісис» Філарета. — П. П.

ПРО ДЕЯКІ СПЕЦИФІЧНІ ПРИЙОМИ УТВОРЕННЯ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ГУМОРИСТИЦІ

В українській радянській гумористиці для створення комічного ефекту використовуються різноманітні засоби. Одним з традиційних мовних засобів комічного є індивідуально-авторська словотворчість: згадаймо хоча б індивідуальні новотвори Ів. Вишенського (*писародрач, подушкоспал*) та Г. С. Сковороди (*языковредіє, козлогласовати*)¹. Серед українських радянських сатириків і гумористів найвидатнішим майстром okazіонального словотворення був Остап Вишня: у семитомному, далеко не повному виданні його творів, нараховуємо понад 400 okazіоналізмів.

Okazіоналізми конструюються, як правило, за зразками «канонічних»² слів, хоч і спостерігаються деякі відхилення від закономірностей українського словотвору³. Відносно рідше для конструювання okazіоналізмів письменники можуть, з одного боку, специфічно використовувати типові для української мови способи словотворення (афіксацію, абревіацію тощо) або ж, з другого боку, застосовувати такі прийоми, які для утворення канонічних слів не використовуються. У цій статті схарактеризуємо найтипівші для української гумористики специфічні прийоми okazіонального словотворення.

1. Письменник утворює ініціальну абревіатуру, що за звуковим складом збігається з канонічним словом мови.

Наприклад, В. Чечвянський в одному з фейлетонів уїдливо висміює людців, що поширюють серед населення зловорожі чутки-брехні. Поширювачі таких чуток, запевняє письменник, об'єднані в «секретну організацію», членами якої є зокрема й особи з такими різними прізвищами, як Шептунівський, Брехенчук, Шушукало. Ця «секретна організація» зветься ВОША, а повна назва її така: «Всеукраїнське об'єднання шептунів-активістів»⁴. На фоні характеризуючих антропонімів співзвучність назви «організації» і назви паразитної комахи *pediculus* не випадкова: вона є виявом авторської оцінки самої «організації» та її діяльності.

Цей прийом створення okazіоналізму використовує і Ю. Ячейкін у гуморесці-пародії на сучасну наукову фантастику. Основним

«персонажем» гуморески є автомат ЛЕДАР, повна назва якого розкривається в такий спосіб: «Лічильно-експериментальний довгодіючий автономний робот»⁵.

2. Письменник, застосовуючи афіксацію, використовує в ролі твірної основи для okazіоналізму іноземне слово, не засвоєне українською мовою. Цей прийом не раз зустрічаємо у фейлетонах Остапа Вишні, спрямованих проти націоналістичних бандитів, які співробітничали з німецькими фашистами під час Вітчизняної війни. Ці «україніці» настільки опанували німецьку мову, що, наприклад, кажуть: *зітценіла — сиділа, ферштейнаю — розумію* (пор. німецькі дієслова *sitzen — сидіти, verstehen — розуміти*)⁶.

3. Письменник, застосовуючи афіксацію, навмисне переступає через нормативні обмеження сполучваності словотворчих морфем.

Так, М. Білкун, пародіюючи нісенітну фразу рецензії, ставить поряд в okazіональному дієслові префікси *недо-* і *пере-*, які звичайно утворюють слова-антоніми: «В аспекті розвитку зовнішньої дії автор *недопереломлює* крізь свою внутрішню призму окремі концепції...»⁷.

Цей прийом використовують і для створення літературних антропонімів. Остап Вишня своїй героїні, «незаслуженій артистці республіки», дав прізвище *Недопереграй*, натякаючи на те, що в одних ролях вона «недограє», а в інших — «переграє»⁸.

4. Письменник використовує okazіональну словотворчу морфему, яку сам вичленував з канонічного слова.

Остап Вишня створив, наприклад, слово *анноперек* — евфемізм на означення сідниці, вжите в такому реченні: «І повернувся Наливайко до Почухайся не анфасом, а *аннопереком*»⁹. У такому контексті okazіоналізм функціонує як своєрідний антонім до канонічного *анфас*. Початкове звукосполучення *ан* в okazіоналізмі на фоні канонічного слова і в зіставленні з ним сприймається як префікс, хоч у слові *анфас* насправді префікса немає.

5. Письменник створює okazіоналізм-анаграму, тобто авторський новотвір є не чим іншим, як канонічним словом, записаним у зворотному порядку літер.

Цей прийом застосовується в гумористиці здебільшого тоді, коли дія твору відбувається на якійсь планеті, де розмовляють «неземною» мовою, або ж коли на Землі з'являються гості з інших світів. В одній з гуморесок Ю. Ячейкіна розповідається про відвідання Землі космонавтом з планети Ялмес, де живуть «антилюди». Вітаючись, інопланетець каже: «*Тівурп!*», а дякує так: «*Юукяд!*»¹⁰. Ці okazіоналізми є анаграмами канонічних слів: *Земля, привіт, дякую*.

6. Письменник створює okazіоналізм, що являє собою беззмістовний набір звуків. Такий комплекс звуків письменник витлумачує як слово якоїсь «неземної» мови.

Так, В. Чемерис запевняє, що на планеті Зет, де відбувається дія його гуморески «Порцелянове зайчення», міліція зветься *ланурія*, а капітан — *онурен*¹¹.

7. Письменник створює okazіоналізм шляхом відокремлення префікса чи псевдопрефікса від канонічного слова. Такий різновид зворотного словотворення, або редеривації, можна назвати *депрефікацією*.

Остап Вишня створює okazіональний іменник «дукція» — суть, основне, головне, відокремивши префікс від канонічного слова «*інтродукція*»: «Це така ніби «*інтродукція*» ... А «*дукція*» буде така: «Будуймо Дніпрельстан»¹². Okazіональність новотвору виявляється саме в тому, що безпрефіксного канонічного слова в мові немає (пор. префіксальні утворення: *індукція*, *дедукція*).

Відокремлюватись можуть і псевдопрефікси, тобто частини канонічного слова, що насправді не є префіксами. Остап Вишня створює okazіоналізм «*амбула*» — основна частина, суть справи, відокремивши початковий склад *пре* від канонічного *преамбула*: «Це, так би мовити, *преамбула*. А далі вже буде «*амбула*»¹³. Є. Кравченко утворює okazіоналізм «*гативний*» — позитивний, відокремивши початковий склад *не* від канонічного *негативний*: «А в якій справі приїхали? Щось маєте писати? ... Щось *негативне* чи *гативне*? Я читав ваші фейлетончики...»¹⁴.

Початкові частини *пре* і *не* в іменникові *преамбула* і в прикметникові *негативний* є префіксами лише етимологічно (лат. *ргae-, pe-*), а в українській мові морфемний склад цих слів сприймається інакше: основа в них цілісна, «непохідна». Проте співзвучність відокремлених частин з реальними префіксами української мови *пре-* і *не-*, а також зіставлення okazіоналізму і канонічного слова в контексті твору допомагає читачеві усвідомити значення новоствореного слова¹⁵.

Особливий інтерес становлять прийоми утворення таких okazіональних слів, як *футболільник*, *німчайнець* і подібних. Ми вважаємо такі okazіоналізми за специфічні композити, серед яких можна виділити принаймні два типи.

Перший тип композитів утворюється неморфемним взаємонакладанням поєднаних основ. У таких okazіоналізмах кінцеве звукосполучення першого компонента (повного чи урізаного) накладається на таке саме початкове звукосполучення другого компонента (повного чи урізаного) подібно до того, як накладаються кінцями одна на одну з'єднані дошки, бруси тощо. Такого типу okazіоналізми можна назвати *накладними композитами*.

В такий спосіб утворено, наприклад, okazіоналізм Г. Бойка *футболільник* — футбольний болільник, болільник футболу¹⁶:

болільник
футбол

Цікавим є й літературний антропонім Г. Бойка *Балакуменко* — прізвище учня, що любить балакати на всіляких зборах. Звертаємо увагу на літеру *М* у прізвищі: не Балаку*Н*енко, а Балаку*М*енко, отож антропонім не утворено від іменника *балакун*. Наявність літери *М* не можна розглядати як друкарську помилку, бо в кількох

виданнях творів Г. Бойка маємо саме *БалакуМенко*. Гадаємо, що цей антропонім утворено взаємонакладанням основ компонентів словосполучення «балакуча кума» з подальшою суфіксацією:

кум(а)
балаку(ча) + енко

Другий тип okazіоналізмів-комполітів можна назвати фінальними абрєвіатурами. Утворюються вони таким чином: до першого компонента (повного чи з урізаним кінцем) приєднується другий компонент, в якому урізано початкове звукосполучення.

Так, Остап Вишня для націоналістичних бандитів, що співробітничали з німецькими фашистами, створює назву *німчаїнець*¹⁷, в якій поєднано два компоненти: *німч-* (з *німчак*, *німчин* або *німчур*) та *-аїнець* (з *українець*).

Такого типу утворення знаходимо і серед літературних топонімів та антропонімів Остапа Вишні. У фейлетоні «Турмерика» (1947) сатирик викриває імперіалістичну суть так званого «плану Маршалла». Йдеться зокрема про те, що коли Туреччина прийме американську «допомогу» за планом Маршалла, то країна називатиметься *Турмерика*¹⁸. Okazіональний топонім є поєднання двох компонентів: *Тур*(єччина) + (А)*мерика*. У цьому ж фейлетоні згадується і про монархічну Грецію, де королем був тоді Павло. Коли греки приймуть американську «допомогу» за планом Маршалла, тоді, пише Остап Вишня, «буде в них інший король, що зватиметься, приблизно, *Трумло* чи *Гуверло*... — це в залежності від президентських виборів в Америці»¹⁹. Обидва антропоніми утворено поєднанням прізвищ тодішнього президента і кандидата в президенти США та кінцівки імені грецького короля: *Трум*(ен) + (Пав)*ло*; *Гувер* + (Пав)*ло*.

Багато мовознавців okazіоналізми обох типів кваліфікують інакше: висловлюється думка, що такі okazіоналізми утворюються ніби шляхом контамінації²⁰.

Якщо контамінацію розглядати як «взаємодію мовних одиниць, що стикаються або в асоціативному, або в синтагматичному ряду»²¹, то okazіоналізми типу *футболільник*, *німчаїнець* ніяк не можна вважати за контамінаційні утворення. Лексична контамінація ґрунтується на семантичній близькості взаємодіючих одиниць (наприклад: *хилитати* з *хилити* і *хитати*)²², а в розглянутих нами okazіоналізмах взаємодіють основи слів, далеких за своїм лексичним значенням. Крім того, новоутворені слова нічим не відрізняються від безсумнівних комполітів і за характером лексичного значення: значення okazіоналізмів, як і значення безсумнівних комполітів, мотивується сумою значень, виводиться з суми значень поєднаних основ. Саме тому й робилися у мовознавстві спроби класифікувати комполіти за характером логічних зв'язків між компонентами складного слова²³. І лише семантика комполітів, що виникли на

базі фразеологічних одиниць (напр., *окозмилиловач* та подібні), мотивується значенням фразеологізму як цілісної смислової одиниці, а не сумою значень окремих основ чи слів. Звичайно, про семантику топонімів та антропонімів можна говорити до певної міри умовно, враховуючи специфічність власних назв.

Нарешті розглянемо ще один тип okazіоналізмів, що зустрічається переважно у підтекстовках до карикатур. Цей специфічний тип okazіоналізмів умовно назвемо в н у т р і ш н і м и к о м п о з и т а м и.

Для утворення okazіоналізмів такого типу використовують два слова, одно з яких збігається за звучанням з неморфемною частиною другого слова. При цьому коротше слово ніби накладається на довше слово чи вкладається в нього, і накладений (чи вкладений) компонент виділяється іншим шрифтом.

Наприклад, у журналі «Перець» (1970, № 18) вміщено карикатуру з таким коментарем: «Сіоністські організації капіталістичних країн щедро фінансують ізраїльську агресію». На малюнку художника А. Арутюнянца зображено каліку-жебрака з перев'язаним оком. В його картуз з шестикутньою зіркою американський капіталіст силпе долари. Вподошву пояса жebraка напис: «Моше Даян». Підтекстовка до карикатури однослівна: «*ПОДАЯНня*». Цей okazіоналізм вважаємо за композит, виходячи з семантики слова, а не з його структури. Зміст okazіоналізму можна висловити так: «Подаяння Даянові».

Накладений (чи вкладений) компонент може і не цілком збігатися за звучанням з частиною другого компонента. Наприклад, в А. Костовецького є така сатирична мініатюра: «Брехнею так від нього тхне — Як не брехне, так не дихне»²⁴. Назва мініатюри: «*ПРОПОГАНЬдист-антикомуніст*». Okazіоналізм А. Костовецького досить прозоро натякає на якісну оцінку антикомуністичної пропаганди.

Розглянутий матеріал свідчить про те, що okazіоналізми українських радянських сатириків та гумористів далеко не завжди є наслідком реалізації невикористаних потенцій словотворчої системи мови; в багатьох випадках письменники виходять за межі типових способів і засобів українського словотвору.

ЛІТЕРАТУРА

1. П. П. Плющ, Нариси з історії української літературної мови, К., «Радянська школа», 1958, стор. 154—155; П. А. Моргу н, Місце Г. С. Сковороди в історії розвитку української літературної мови.— Зб. «О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики», Матеріали III Республіканської славістичної конференції..., Харків, 1962, стор. 104.
2. Термін Ликова. А. Г. Лыков, Можно ли окказиональное слово называть неологизмом?— «Русский язык в школе», 1972, № 2.
3. Ю. Ф. Касі м, Індивідуальні новотвори сатириків та гумористів і закономірності українського словотвору.— Зб.: «Питання словотвору східнослов'янських мов». Матеріали міжвузівської республіканської конференції, К., «Наукова думка», 1969, стор. 158—159.
4. В. Чечвянський, Вибрані гуморески, К., «Дніпро», 1968.

5. Ю. Ячейкін, Зустріч з шпигуном, К., «Молодь», 1970, стор. 46.
6. Остап Вишня, Твори в семи томах, т. V, К., «Дніпро», 1963—1965.
7. Білкун, Що маю, те й везу, К., «Радянський письменник», 1969, стор. 134.
8. Остап Вишня, Вишневі усмішки, К., ДВХЛ, 1950.
9. Остап Вишня, Твори в семи томах, т. VII, стор. 198.
10. Ю. Ячейкін, Зустріч з шпигуном.
11. В. Чемерис, Сватання по телефону, К., «Молодь», 1968.
12. Остап Вишня, Твори в семи томах, т. IV, стор. 24.
13. Там же, т. VII, стор. 328.
14. Є. Кравченко, Ой на селі племінники, К., «Радянський письменник», 1971, стор. 3.
15. За межами гумористики цей прийом використовується хіба що для утворення псевдонімів. Див.: О. І. Дедій, Словник українських псевдонімів, К., «Наукова думка», 1969, стор. 30—31.
16. Г. Бойко, Про великі вуха, К., «Веселка», 1969.
17. Остап Вишня, Твори в семи томах, т. V, стор. 192.
18. Там же, т. VIII, стор. 148.
19. Там же, стор. 149.
20. Напр.: Н. П. Агафонова, Контаминированные образования в языке русских сатирических журналов 1917—1923 гг.— Сб. «Язык и литература. Материалы II республиканской научно-теоретической конференции молодых ученых и аспирантов...», Самарканд, 1969.
21. О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 206.
22. А. П. Критенко, Паронімія та її роль у мові.— «Мовознавство», 1969, № 1, стор. 62—63.
23. Див., напр.: Л. А. Булаховський, Курс русского литературного языка, т. I, Изд. 5-е, К., 1952, стр. 194.
24. «Перець», 1970, № 24.

Професор С. П. БЕВЗЕНКО
(Одеський університет)

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ВІДМІННОСТЕЙ У ВОКАЛІЗМІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

1. Залежно від основних теоретичних засад, на які опирається дослідник, питання про склад голосних фонем, їх вияви і взаємозв'язки, а також про протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму в українській діалектній мові може розв'язуватися по-різному¹. У цьому дослідженні ми виходимо з таких засновків: 1. Під фонемою розуміємо мінімальну звукову одиницю у складі слова й морфеми, яка реалізується у вигляді близько споріднених звуків, її позиційних варіантів, і служить засобом творення та розрізнення самих слів і морфем; 2. Усі близько споріднені звуки, в яких реалізуються певна фонема, є її позиційними варіантами; вони творять її звукове поле чи звуковий ряд, один з членів якого найтипівіший, що виявляється звичайно під наголосом, є основним виявом цієї фонемі; 3. Звукове поле окремих фонем у ненаголошеній (слабкій) позиції може перехрещуватися, частково, а іноді й повністю збігатися, але і в останньому випадку маємо справу не з однією, а з різними фонемами, бо основний вияв кожної з них у наголошеній (сильній) позиції реалізується в різних звуках, і таким чином їх звукове поле, якщо мати на увазі всі випадки реалізації фонемі (як у наголошеній, так і ненаголошеній позиції), ніколи повністю не збігається. Отже, фонема — це перш за все узагальнений звуковий тип певної мови, що охоплює усі випадки її реалізації в живому мовленні, протиставлюваний іншим звуковим типам цієї ж мови.

2. При з'ясуванні відмінностей українських діалектів у системі вокалізму, зокрема при дослідженні протиставлення їх на рівні вокалізму як наголошеного, так і ненаголошеного, дуже важливо враховувати не лише кількісний склад голосних фонем, а й навантаження їх у фонологічній системі діалекту, тобто частоту вживання окремих фонем у живому мовленні, чого можна досягти зокрема шляхом виявлення генетичної основи окремих фонем у кожному діалекті і говорі.

Для характеристики українських діалектів у вокалізмі особливо важливим є врахування генетичної основи таких голосних фо-

нем, як /i/, /и/, /e/, частково також фонем /a/, бо саме завдяки різній навантаженості цих фонем у різних українських діалектах, вони (діалекти) досить виразно протиставляються один одному, хоч треба наперед відзначити, що українські діалекти розрізняються поміж собою частотою вживання усіх фонем, спільних усім їм, включаючи й фонем /y/, /o/.

3. Склад вокалізму української діалектної мови як у кількісно-відношенні, так і стосовно навантаженості окремих фонем, досить різноманітний у різних діалектах, що дає підстави для протиставлення їх один одному, але всю різноманітність фонологічної системи української діалектної мови можна звести до чотирьох основних діалектних систем: а) південно-східна, б) південно-західна, в) карпатська, г) північноукраїнська.

Далі зупинимося на характеристиці кожної з цих основних систем вокалізму української діалектної мови як наголошеного, так і ненаголошеного, враховуючи при цьому як кількісний склад, так і навантаженість окремих фонем у живому мовленні.

4. Основний масив південно-східних діалектів, говори Середньої Наддніпряниці, що відносяться до українських діалектів давньої формації, своєю системою вокалізму найближчі до літературної української мови, хоч значна частина їх повністю не збігається з останньою, якщо враховувати зокрема частотність вживання окремих фонем, наприклад, /i/, яка далеко не завжди і далеко не в усіх середньонаддніпрянських говорах виступає заступником етимологічних *o*, *e* в новозакритих складах². Їм властивий шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм такого складу: /i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/. При цьому треба мати на увазі, що звукове поле фонем /e/, /и/ у ненаголошеній позиції у ряді випадків, але далеко не завжди, повністю збігається, але у фонологічній системі середньонаддніпрянських говорів це все-таки дві різні фонем; пор. також частковий збіг в окремих випадках звукового поля ненаголошеної фонем /o/ з /y/.

Така ж шестифонемна система голосних властива усім південно-східним українським діалектам, включаючи й говори новішої формації — слобожанські та степові, хоч у останніх спостерігається більша строкатість щодо навантаженості окремих фонем, зокрема /i/, /o/, у живому мовленні.

5. Переважна більшість південно-західних діалектів своєю системою вокалізму, зокрема кількісним складом, дуже близька до південно-східних діалектів. Це зокрема стосується основного масиву цих діалектів — галицько-буковинської та волинсько-подільської груп говорів. У них система вокалізму також шестифонемна і того ж складу (/i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/), проте в артикуляції деяких голосних фонем спостерігаються певні особливості. Так, фонема /и/ у багатьох говорах, зокрема галицько-буковинських, волинських, карпатських, характеризується дещо обниженою супроти південно-східних діалектів і літературної мови артикуляцією³, набираючи своєї специфіки в гуцульських (східнокар-

патських) говірках, де вона навіть в основному своєму вияві виступає як звук середнього піднесення [eⁿ], а фонема [e] — як звук середньо-низького піднесення [a·] ⁴.

Збігаючись з південно-східною системою своїм кількісним складом, система вокалізму основної маси південно-західних діалектів відчутно відрізняється навантаженістю окремих фонем, частотністю їх уживання в мовленні, однак про це буде йти мова трохи нижче.

6. Серед південно-західних діалектів своєю системою голосних фонем відчутно вирізняються карпатські говори, до яких прилягає також надсянський (долівський) говір. В переважній більшості карпатських говорів, зокрема в західнокарпатських (лемківських), середньозакарпатських, північнокарпатських (верховинських і бойківських), а також у надсянському (долівському) говорі, крім шести голосних фонем, властивих більшості південно-західних діалектів, у систему голосних входить також фонема /ы/, здебільшого заднього ряду, високого піднесення, яка в окремих середньозакарпатських і північнокарпатських може навіть прибирати лабіалізації /ы⁰/ ⁵. Отже, переважна більшість карпатських говорів, а також надсянський (долівський) говір, характеризується семифонемною системою вокалізму такого складу: /i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /ы/ — /y/.

У частині середньозакарпатських говірок, розміщених між річками Латорицею і Рікою, маємо восьмифонемну систему вокалізму, ускладнену у порівнянні з рештою карпатських говорів фонемою /ÿ/ (і — лабіалізованим): /i/ — /y/ — /и/ — /a/ — /o/ — /ы/ — /y/.

7. Своєрідною системою вокалізму характеризуються поліські (північноукраїнські) діалекти. У типових говорах цієї діалектної групи представлені (звичайно у наголошеній позиції) голосні фонemi дифтонгічного характеру типу /yo/, /ye/, /yi/, /yi/, тобто фонemi неоднорідного утворення, які виступають тут на місці літературного і, що чергується з о, е, а також фонема /ie/, яку знаходимо під наголосом відповідно до старовинного ѣ і на місці давнього е, якщо у наступному складі занепадав ь (пор. пєч — пїєч — піч). Крім того, у цих діалектах досить слабо виявляється розрізнення фонем /и/ та /i/, які дослідники схильні розглядати як одну фонему ⁶, хоч і тут, як нам видається, їх треба вважати все-таки за дві різні фонemi. Отже, система вокалізму типових поліських (північноукраїнських) діалектів, очевидно, буде восьмифонемною: /i/ — /и/ — /ie/ — /e/ — /a/ — /o/ — /yo/ — /y/. Зрозуміла річ, що залежно від того, яка з фонем неоднорідного утворення /yo/, /ye/ чи /yi/, /yi/ буде представлена у даній говірці чи групі говірок, у цій системі треба розрізнити ряд різновидів. Крім того, у багатьох поліських говірках, зокрема розміщених на пограниччі з південними, відсутня фонема неоднорідного утворення /ie/, і в

них, таким чином, буде семифонемний вокалізм (/i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /yo/ — /y/).

У волинсько-поліських (західнополіських) говорах тепер уже лише зрідка спостерігаються фонемі неоднорідного утворення як на місці етимологічних о, е, так і на місці старовинного ѣ. Основна маса цих говорів на місці дифтонгів тепер має голосні однорідного утворення, хоч і давніша співвідповідність їм (дифтонгам) у ненаголошеній позиції звичайно зберігається. Тож волинсько-поліський вокалізм тепер здебільшого шестифонемний (/i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/).

8. Голосні фонемі виступають у своєму основному вияві звичайно у наголошеній позиції. У ненаголошеній же позиції вони реалізуються в різних позиційних варіантах. Проте у переважній більшості українських діалектів протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму не відбивається на кількісному складі фонем у різних позиціях. Так, хоч у південно-східних і в південно-західних діалектах фонемі /e/ та /и/, виступаючи в ненаголошеній позиції, зближуються між собою і переходять у позиційні варіанти [e^и], [и^e], та ін. чи навіть зливаються в одному звукові [e], вони залишаються все-таки окремими фонемами. Те ж саме стосується позиційного і разом з тим комбінаторного варіантів фонемі /o/ ([o^y], [y^o], [o]), що виступають у відповідних фонетичних умовах у південно-східних та південно-західних діалектах: при цьому треба не залишати поза увагою й того, що в південно-західних діалектах навіть із сильним «уканням» ненаголошена фонема /o/ в ряді випадків реалізується як [o] (пор., наприклад, дієслівний суфікс *-ова-* та ін.). Таким чином, ненаголошений вокалізм південно-східних і основної маси південно-західних діалектів буде шестифонемним того ж складу, що й наголошений, а в семи- і восьмифонемних карпатських — семи- і восьмифонемним.

Зовсім інша картина спостерігається в поліських (північно-українських) діалектах, які характеризуються різким протиставленням наголошеного і ненаголошеного вокалізму, що зачіпає самі основи фонологічної системи цих діалектів: кількісний склад голосних фонем у різних позиціях в них виявляється різним.

Якщо типові поліські (північноукраїнські) діалекти мають восьмифонемний (а деякі семифонемний) наголошений вокалізм, то ненаголошений їх вокалізм представлений лише шістьма (/i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/), а в лівобережнополіських «акаючих» говорах навіть п'ятьма (/i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /y/) голосними фонемами. Правда, основна маса волинсько-поліських (західнополіських і підляських) говорів, в яких відсутні голосні фонемі неоднорідного утворення, не мають такого виразного протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму, хоч і затримують ряд ознак саме поліської (північноукраїнської) фонетики.

9. Окремо зупинимось на частотності вживання голосних фонем у різних діалектах, оскільки саме навантаженість їх у живому мовленні сприяє протиставленню українських діалектів на рівні

вокалізму один одному, а при однаковому кількісному складі (разом з урахуванням інших диференційних ознак) відіграє при цьому навіть вирішальну роль.

10. Фонема /i/, яка в українській мові не є звичайно продовженням праслов'янського * i, витіснивши собою старовинне ѣ, а також ставши заступником етимологічних о, е в новозакритих складах, стала однією з найпоширеніших голосних фонем в українській фонологічній системі. Південно-східні діалекти і більша частина південно-західних характеризуються великою поширеністю фонемою /i/, чим вони різко протиставляються північним (поліським) українським діалектам, де ця фонема виявлена порівняно слабко і у ряді випадків є лише продовженням старовинного /i/. Правда, в тих північних говорах, в яких відсутня фонема неоднорідного утворення /ié/, фонема /i/ представлена порівняно ширше, але також обмежено, бо виступає звичайно в таких випадках лише в наголошеній позиції. Ширше, ніж у типових поліських, ця фонема представлена в більшості волинсько-поліських, однак і тут поширеність її обмежується звичайно наголошеною позицією.

При порівнянні частотності вживання фонемою /i/ в південно-східних і галицько-буковинських та волинсько-подільських говорах південно-західних діалектів необхідно враховувати також відсутність її в останніх, зокрема в галицько-буковинських говорах, у ряді відмінкових форм імен (пор., наприклад, дав.— місц. одн. іменників типу *земли* — на *земли*, місц.— на *кони*; дав. одн. на *-ови* та ін.), у м'якій групі прикметників — *синий*, *син'ий* та ін., хоч у цих же говорах вона може виступати і як заміник а (< а, А) після м'яких приголосних і шиплячих (пор. *т'ігнути*, *питайе с'і* та ін.).

У порівнянні з іншими південно-західними дещо обмеженішою частотністю фонемою /i/ характеризуються карпатські говори, в яких вона повсюдно виступає лише заступником старовинного ѣ, хоч у говорах, зокрема на півночі, вона заміняє також давнє е та о в новозакритих складах, а в західнокарпатських є продовженням, хоч і непослідовно, старовинного і.

11. Фонема /и/, що є результатом злиття старовинних ы та і, яке почалося ще в протоукраїнських староруських діалектах, становить одну з найхарактерніших особливостей українського вокалізму. Проте вона не в однаковій мірі представлена в різних українських діалектах.

Найчастіше фонема /и/ виступає в південно-східних та в основній масі південно-західних діалектів (волинсько-подільських та галицько-буковинських). Якщо врахувати, що південно-західні діалекти знають лише інфінітиви на *-ти* (в той час як у південно-східних вони часто мають форму на *-т'*), а в галицько-буковинських говорах фонема /и/ нерідко заступає собою ще й а (< а, А) після м'яких приголосних та шиплячих (пор. *и'упка*, *д'икуйу*, *хитайе*, *с'и* та ін.), то стає очевидним, що серед українських діалектів найширше вживається фонема /и/ в південно-західних діалектах, де

вона має, крім усього іншого, ще й особливості в артикуляції. Правда, в карпатських говорах і в надсянському говорі, де зберігається фонема /ы/, фонема /и/ виступає значно рідше, переважно лише як заступник старовинного і. Отже, карпатські говори частотою вживання фонему /и/ досить виразно протиставляються решті південно-західним і взагалі південноукраїнським діалектам. Що ж до поліських, північноукраїнських діалектів, в яких фонема /и/ здебільшого виступає як рефлекс старовинного ы, то вони різко протиставляються обом південним діалектним групам, як південно-східним, так і південно-західним, включаючи й карпатські: у них фонема /и/ виступає порівняно рідше і взагалі належить до слабо виражених фонем, хоч у волинсько-поліських говорах вона представлена досить широко.

12. Фонема /е/ в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими належить до менш уживаних фонем. Вона збереглася лише на місці етимологічного е у відкритому складі, а також стала заступником сильного ь.

Найтиповішими українськими говорами щодо вираження фонем /е/ є південно-східні діалекти, до яких тісно прилягають подільські та південноволинські говори південно-західних, а частково також і карпатські говори, хоч в останніх відомі й інші, своєрідні репрезентанти фонему /е/, зокрема так зване звужене е /è/, що у вимові зближується з [и] ⁷. Відчутно ширше представлена фонема /е/ в галицько-буковинській групі говорів, де вона часто виступає на місці а (< а, а) після м'яких приголосних та шиплячих (пор. *д'ековати, ч'ес, т'ешко* та ін.). Найширше серед українських говорів фонема /е/ представлена, очевидно, в поліських, північноукраїнських діалектах, де вона виступає не лише відповідно до давнього сильного ь та етимологічного е у відкритих складах, а й у ненаголошених закритих, а також у ненаголошеній позиції відповідно до старовинних ѣ та а (пор. *п'ям' -нет* /и-/ та ін.).

Отже, вживанням фонему /е/ поліські, північноукраїнські діалекти виразно протиставляються південноукраїнським, хоч і серед південно-західних галицько-буковинська група говорів відчутно протиставляється решті говорів своєї діалектної групи та й взагалі іншим українським діалектам.

13. Виразні протиставлення поміж українськими діалектами спостерігаються і в уживанні фонему /а/, яка звичайно виступає відповідно до старовинних а, а. Саме в таких випадках маємо фонему /а/ в літературній українській мові і в південно-східних діалектах, а також у подільських, південноволинських і карпатських говорах південно-західних діалектів.

Значно вужче представлена фонема /а/ в галицько-буковинській групі говорів південно-західних діалектів, де її звичайно заступають у позиції після м'яких приголосних та шиплячих фонему /е/, /и/, /і/ та їх варіанти.

Більшість поліських, північноукраїнських діалектів також характеризується звуженням супроти південно-східних та ряду

південно-західних діалектів вживанням фонему /a/; у них відповідно до старовинного а у ненаголошеній позиції знаходимо фонему /e/. Правда, лівобережнополіська (східнополіська) група північних говорів, що характеризується «аканням», розширила діапазон вживання фонему /a/ за рахунок ненаголошеного /o/.

14. Певні розрізнення поміж українськими діалектами, хоч, можливо, і не такі виразні, спостерігаються і в уживанні фонем /o/ та /y/.

У таких говорах, як поліські, північноукраїнські, крім, звичайно, поліських «акаючих», переважно лівобережнополіських, фонема /o/ представлена відчутно частіше, ніж у інших українських говорах, бо в них вона виступає не лише відповідно до етимологічного о у відкритих складах та е /< е, ь/, що зазнало лабіалізації, а й відповідно до етимологічного о в новозакритих ненаголошених складах. Найвужче, очевидно, фонема [o] представлена в лівобережнополіських «акаючих» говорах, де її знаходимо лише в наголошеній позиції відповідно до етимологічного о у відкритих складах та лабіалізованого е (< е, ь). Дещо обмеженим вживанням фонему /o/ відзначається більшість південно-західних діалектів, де замість ненаголошеного о в певних позиціях нерідко виступає [y].

Південно-західні говори з сильним «уканням» характеризуються порівняно більшою частотністю вживання фонему /y/. Проте найбільшою частотністю вживання цієї фонему відзначаються, очевидно, карпатські говори, в яких вона виступає не лише відповідно до давніх у, а, а в багатьох із них також відповідно до етимологічних о, е в новозакритих складах. Треба мати на увазі, що ця фонема більш поширена і в ряді поліських, північноукраїнських «недифтонгічних» говорів, де вона також може заступати етимологічні о, е в новозакритих складах під наголосом.

15. Огляд складу вокалізму українських діалектів з урахуванням не лише кількісного складу, а й навантаженості, частоти вживання окремих фонем, дозволяє зробити такі висновки: 1. Найближчими до літературної української мови своєю системою голосних фонем є південно-східні діалекти, які характеризуються шестифонемним як наголошеним, так і ненаголошеним вокалізмом; 2. Близькими до південно-східних є південно-західні діалекти, переважна більшість яких також характеризується шестифонемним вокалізмом того ж складу, що й південно-східні, але між цими двома вокалізмами існують відчутні відмінності щодо навантаженості, частотності вживання окремих фонем, що дає підстави вважати систему вокалізму південно-західних діалектів за окрему діалектну систему, протиставлювану системі вокалізму південно-східних діалектів; 3. Своєрідна система вокалізму властива карпатським (разом з надсянським) говорам, що характеризується семифонемними (а деякі з них восьмифонемним) складом, як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях; ці говори своєю системою вокалізму відчутно протиставляються решті південно-західних; 4. Протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму в усіх південноукраїнсь-

ких діалектах, як південно-східних, так і південно-західних, не відбивається (чи мало відбивається) на кількісному складі цих вокалізмів; 5. Поліські, північноукраїнські діалекти різко протиставляються всім іншим українським діалектам як по лінії кількісного складу фонем у фонологічній системі, навантаженості, частотності їх уживання в мовленні, так і по лінії протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму, яке так виразно виступає в них у порівнянні з південноукраїнськими діалектами; 6. У фонологічній системі української діалектної мови можна розрізнити чотири основні діалектні системи вокалізму: а) південно-східну, б) південно-західну з галицько-буковинською та волинсько-подільською підсистемами; в) карпатську; г) поліську чи північноукраїнську, кожна з яких у більшій чи меншій мірі виразно протиставляється одна одній, характеризуючись при цьому і наявністю дрібніших варіантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пор., наприклад: Ф. Т. Жилко, Фонологічні особливості вокалізму українських діалектів.— 36. «Українська діалектологія й ономастика», К., «Наукова думка», 1964, стор. 3—12; й о г о ж, Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими, К., 1963; й о г о ж, Нариси з діалектології української мови, К., 1966 та ін.
2. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1966, стор. 241—242, 247—251 та ін.
3. Там же, стор. 177.
4. Там же, стор. 225—226; Ф. Т. Жилко, Фонологічні особливості вокалізму українських діалектів, стор. 11.
5. І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938, стор. 59—66; М. Пшепюрська, Надсянський говір, Варшава, 1938, стор. 24; Й. О. Дзендзелівський, Конспект лекцій з курсу української діалектології, Фонетика, Ужгород, 1965, стор. 38—40; С. П. Бевзенко, Лабіалізоване **ы** (**ы**) в говорах Закарпаття.— «Наукові записки Ужгородського університету», т. XIV, Діалектологічний збірник. Ужгород, 1955, стор. 161—167 та ін.
6. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, стор. 142.
7. І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, стор. 76—79.

Доцент П. Д. ТИМОШЕНКО
(Київський університет)

РОЛЬ РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ У СТАНОВЛЕННІ НОРМ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ДІАЛЕКТНІЙ ОСНОВІ

Російські філологи багато попрацювали у справі дослідження законів розвитку української мови і своєю теоретичною і практичною діяльністю активно сприяли виробленню її літературних норм на основі говірок Середньої Наддніпрянщини. Вивченню й розвитку української мови багато уваги приділяли І. Срезневський, П. Лавровський, О. Шахматов, Ф. Корш, П. Фортунатов, О. Богородицький, М. Чернишевський, О. Пипін, І. Прижов, М. Петров, М. Горький та ін. Інтенсивно сприяла розвитку української літературної мови практична й теоретична діяльність Російської Соціал-Демократичної партії більшовиків, очолюваної В. І. Леніним¹.

Українська мова, милозвучність і словникове багатство якої цінували вчені, письменники й громадські діячі, довгий час, через відомі несприятливі умови розвитку, не мала свого навіть елементарного опису.

Цікавими в зв'язку з цим є висловлювання відомого в свій час російського державного діяча О. Льовшина (1799—1879), який у молоді роки спеціально приїжджав на Україну, щоб познайомитися з її життям та історією, і 1816 року опублікував «Письма из Малороссии»:

«Он (украинский язык.— П. Т.) хотя и не имеет правил, однако ж немногие ученые малороссияне употребляют его в сочинениях. Перелицованная «Энеида» — прекраснейшее в своем роде произведение, служит тому доказательством»².

Молодий О. Льовшин, пишучи ці рядки, не знав, що вже була написана і через два роки по виході «Писем из Малороссии» з'явилася в світ перша друкована граматика української мови О. Павловського, яка за тодішніми звичаями мала довгу назву: «Грамматика малороссийского наречия, или Грамматическое показание существнейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями». О. Павловський вихованець Києво-Могилянської академії, а згодом Петербурзької учительської семінарії. Працюючи в Петербурзі, найімовірніше — десь у систе-

мі Міністерства освіти, О. Павловський, безумовно, мав багато можливостей познайомитися з діячами російської культури. Відомо, що одним із них був академік М. Озерецьковський, біолог за фахом, він цікавився також філологією, брав участь у складанні словника і граматики російської мови і деякий час навіть її викладав. Документи свідчать, що М. Озерецьковський сприяв обговоренню граматики О. Павловського на засіданнях Російської Академії Наук у березні й травні 1805 року. Реакційне крило Академії устами сенатора й академіка І. Захарова висловилося проти надрукування граматики О. Павловського, хоч і визнало її вартою уваги. Лише через 13 років після цього О. Павловському вдалося видати її в приватній друкарні. Можна думати, що М. Озерецьковський не тільки сприяв О. Павловському внести його граматику на обговорення в Академію Наук, а й був порадником при її складанні³.

Дуже важливою для розвитку літератури українською мовою була діяльність молодого І. Срезневського, великого ентузіаста збирання усної народної творчості. У 30-х роках ХІХ століття, подорожуючи по Слобожанщині, Полтавщині й півдню України, він зібрав чимало фольклорних та історичних матеріалів, опублікувавши їх у «Запорожской старине» (1833—1838). Дослідник уважно прислухався до східноукраїнських говірок, використавши їх у декількох власних поезіях та листах. Відомі його окремі переклади чеських поезій українською мовою, звичайно, в її східній видозміні. У передмові до «Запорожской старины» він обіцяв видати «полный словарь украинско-запорожского наречия». Свого рукописного словника української мови І. Срезневський давав для користування товаришам, що видно з його листа до Й. Бодяньського від 17.IX 1846 року. Збирався І. Срезневський написати також граматику української мови. З його рецензії на український словник О. Афанасьєва-Чужбинського дізнаємося, що вчений написав якусь розвідку про «малоруське наріччя»: «На раз уже й було воно предметом досліджень, з яких багато залишилося в рукопису — або за браком засобів для видання їх у світ, або за бажанням авторів поліпшити їх внаслідок наступного опрацювання. Так, між іншим, і я мав честь подати Відділенню [російської мови і словесності Академії наук] свою посильну працю ще 1848 року»⁵.

І. Срезневський практично сприяв поширенню східноукраїнської продукції в Галичині. З листування Я. Головацького, І. Вагилевича та інших видно, що значну частину східноукраїнської літератури в 40-х роках вони отримували саме від І. Срезневського.

Перебуваючи в закордонному відрядженні, учений розповідав галичанам про східноукраїнських письменників та їхні твори. 9 (21).V 1843 року Іван Головацький писав із Відня до брата Якова: «Я б рад виробити коротенький виказ списателів простонародних малоруських із дописками животописними і прикладами їх найлутших сочиненій; коли маеш що або коли знаеш що, присилай,.. бо хоч я дещо і дістав від г. Срезневського, то все він мені коротенько і з пам'яті розказував»⁶. У листі від 4.IV 1845 року

І. Головацький повідомляв Якова про план альманаху «Вінок русинам на обжинки», в якому мав намір надрукувати деякі твори І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського та ін., що йому передав у рукопису І. Срезневський, а також біографії східноукраїнських письменників, які йому повідомив І. Срезневський. Цей задум І. Головацького реалізовано лише частково: видання «Вінка» закінчилося на другій книзі І. Срезневський видав «Запорожскую старину» своїм спеціальним варіантом етимологічного правопису з певними, більшими, ніж у М. Максимовича, поступками на користь фонетиці. Як і М. Максимович, він зберігав на письмі давні етимологічні *ы й и*, хоч в українській вимові вони збіглися в одному звукові, що його, починаючи від «Русалки Дністрової» (1837) позначають через *и*. Звук *і*, незалежно від його походження, І. Срезневський позначав за допомогою *î* (з дашком зверху), а перед йотованими голосними та *й* — через *і* (напр., *вінь, вівъ, вѣтеръ; віе, свій* тощо), що вже було кроком уперед порівняно з графічною системою М. Максимовича, в якій цей звук передавався через *ô, ê, ѝ, у, ѣ* залежно від його походження. Передаючи на письмі систему українських приголосних, І. Срезневський також більше, ніж М. Максимович звертав уваги на їхню сучасну народну, звичайно наддніпрянську, вимову. Немалу роль у поширенні знань про структуру української мови відіграла стаття П. Лавровського «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями», надрукована в № 6 «Журнала Министерства народного просвещения» за 1859 рік.

Визначним поборником всебічного розвитку і єдності української літературної мови на східній основі був М. Чернишевський. У статтях «Национальная бестактность» і «Народная бестолковость» («Современник», 1861, № 7 і 10), викликаних появою реакційної львівської газетки «Слово», він виступає проти намагань культивувати окрему штучну мову — язичіє. «Наші малоруси, — писав він у першій статті, — вже виробили собі літературну мову, незрівнянно кращу; навіщо відокремлюватися від них? Хіба вона така далека від мови русинів, що їм потрібно писати іншим наріччям?»⁸. У рецензії «Новые периодические издания» («Современник», 1861, № 1) М. Чернишевський високо оцінює творчість Т. Шевченка; рішуче заперечує погляди, що українська мова немовби не зможе піднятися до рівня літературної, вважає, що нею можна писати не лише художні, а й наукові твори, публіцистику. Заклики М. Чернишевського до вироблення єдиної української мови і розширення сфери її застосування знаходили живі відгуки у творчості українських письменників, працівників культури. На аргументи М. Чернишевського не раз посилалися журнали «Основа», «Вечорниці», «Правда», «Літературно-науковий вісник», «Дніпрові хвилі» та ін., автори граматичних та публіцистичних статей. Велике значення виступів

М. Чернишевського для розвитку літератури українською мовою підкреслював у критичних статтях та замітках І. Франко.

Пристрасно висловлювався про українську мову і літературу різночинець І. Прижов. У великій статті «Быт Малороссии по памятникам ее литературы с XI до XVIII в.», уперше надрукованій у скороченому вигляді у воронізьких «Филологических записках» за 1869 р. він пише, що малоруська мова поділяється на декілька наріч, «представником яких є наріччя полтавсько-чигиринське (сьогобічної України), що заявило про себе значною літературою, частково і вченою діяльністю». Далі він зауважує: «Цим наріччям проспівав свої пісні великий 'слов'янський поет Т. Г. Шевченко». Це чи не перша згадка у працях російських філологів про діалектну основу Шевченкової мови. Термін «полтавсько-чигиринське наріччя» І. Прижов узяв, мабуть, із передмови до «Словаря малорусских идиомов» М. Закревського (1861). На основі розвідки П. Лавровського І. Прижов дає стислі відомості про основні риси фонетики, словозміни і словотвору української мови.

На жаль, хибну і суперечливу позицію щодо шляхів розвитку української літературної мови, зокрема в Галичині, зайняв О. Пипін, який у цілому досить прихильно ставився до українського письменства і сприяв його популяризації. Він виступав проти галицького язичія (стаття «Особый русский язык» в № 11 «Вестника Европы» за 1888 рік), але разом з тим уважав, що в Галичині може розвиватися своя, окрема від східноукраїнської, література на місцевому діалектному ґрунті. У цьому випадку його погляди збігалися з думками слов'янофіла В. Ламанського, що їх заперечував у статті «Народная бестолковость» М. Чернишевський.

Непоследовність О. Пипіна у поглядах на розвиток літератури українською мовою, цілком зрозуміло, намагалися використати так звані слов'янофіли, щоб заперечити потребу літературно обробляти українську мову. Ця ж неоследовність стала причиною написання «Открытого письма к Пыпину» К. Михальчуком (1886, опубліковано лише 1909 р.). О. Пипін, як справжній учений, у дискусійних питаннях порозумівся з К. Михальчуком, «і його пояснення мали найщиріший і найзворушливіший характер» (з передмови К. Михальчука до «Открытого письма»). Він же згодом підтримав К. Михальчука, надрукувавши в № 11 «Вестника Европы» за 1899 рік відгук на статтю К. Михальчука «Что такое малорусская (южнорусская) речь?», де, між іншим, підкреслюється спільність літературно-мовного процесу на Східній Україні і в Галичині. Тому І. Франко в статті про О. Пипіна, виходячи з реального стану на початок 80-х років ХІХ століття, мав підстави писати, що «Пипін більше, ніж котрий-небудь другий з учених великоросів, і більше, ніж многі вчені українці, попрацював для українського письменства, для української історії»⁹.

Автор відомих «Очерков истории украинской литературы» (1884) М. Петров, як і О. Пипін, з любов'ю писав про українську літера-

туру і мову, але українську галицьку літературу також уважав окремою і тому в «Очерках» навіть не розглядав її. Усе ж він, знову-таки, як і О. Пипін, констатував велике значення наддніпрянських письменників, особливо Т. Шевченка, для розвитку письменства в Галичині: «Будучи одним із першокласних поетів слов'янського світу, Шевченко, звичайно, повинен був викликати своєю поезією в душі слов'янського відродження більш чи менш сильне враження на всі слов'янські племена і сприяти дальшому розвиткові їх літератур» (стор. 367).

Багато цінних зауважень і міркувань про шляхи розвитку нашої літературної мови знаходимо в працях визначних російських мовознавців — академіків О. Шахматова та Ф. Корша, які дуже сприяли розвиткові української мови у своїй практичній діяльності (участь у різних комісіях для розгляду українського правопису й підготовлюваних видань та перекладів, у ювілейних комісіях і зібраннях тощо). Вони є авторами відомої доповідної записки Російської Академії Наук царському урядові «О снятии стеснений с малорусского печатного слова» (1905 рік).

За свідченням Р. Лейкіної-Свірської¹⁰, першу частину цього надзвичайно важливого документа, в якій говориться про історію виникнення й розвитку літератури української мови, написав Ф. Корш, другу, де заперечуються аргументи, висловлювані реакційними вченими й публіцистами, про необхідність заборони українського друкованого слова, підготував О. Шахматов.

Погляди О. Шахматова на українську мову, як відомо, з часом змінювалися на все більшу її користь. В університетських лекціях з російської мови, читаних 1890/91 навчального року, він згадує і про українську літературну мову. Він вважає, що «літературна мова сучасної Малоросії не становить повної єдності й одноманітності: багато-хто пише мовою слобідської України, інші мовою Києва й Полтави. Ці літературні наріччя близькі до народних говірок і лише частково відбивають вплив національної мови». Окремо він говорить про письменство в Галичині, відзначаючи, що там, поряд із прагненням одних писати «спільноруською мовою», інші намагаються для літературних потреб користуватися місцевими народними говірками¹¹. У лекціях, що читалися пізніше, О. Шахматов говорив, що українська літературна мова сформувалася на основі південних говірок¹².

Ф. Корш у ряді статей, переважно публіцистичного характеру, вважав, що українська літературна мова повинна розвиватися на основі південно-східних говірок, хоч не заперечував привнесень і з інших діалектів, особливо в лексичному відношенні; високо оцінював мову Т. Шевченка.

У статті-відповіді на брошуру І. Сікорського «Русские и украинцы» він писав: «Цілком можливо, що формальною основою майбутньої єдиної писемної української мови стане мова Шевченка, тому що його наріччя займає не тільки за географічним становищем, а й за своїми граматичними властивостями приблизно середину між край-

нім східним (слобідським) і західним (галицьким);... але створити всю писемну мову цілком на одній цій основі неможливо. У формуванні писемної мови, крім основного наріччя або говору, повинні взяти участь усі, в крайньому разі найрозвиненіші наріччя однієї й тієї ж мови»¹³. Далі Ф. Корш підкреслює, що вагання й розбіжності, які виявлялися в мові тодішніх письменників, є явищем звичайним і навіть закономірним на початку формування літературних мов, і наводить приклади вагань у нормах російської літературної мови XVIII століття.

На початку XX століття при Відділенні російської мови й словесності була створена спеціальна Малоруська комісія, що займалася питаннями українського письменства. Головою її став Ф. Корш, членами — О. Шахматов, П. Фортунатов та ін. З найважливіших питань, які доводилося розв'язувати Комісії, було унормування українського правопису.

1904 року, оголошуючи конкурс на кращий український словник, Російська Академія Наук рекомендувала упорядникам, щоб вони, укладаючи такі словники, замість давніх етимологічних **ы** й **и**, що збіглися в українській мові в одному звукові, вживали літеру **и**. Але при передачі звука **і** в рекомендації допускалась непослідовність: літеру **і** радилось писати лише замість колишнього **ѣ**, а звук **і**, що походить із давніх **о**, **е**, **и**, **у**, пропонувалось передавати за системою М. Максимовича — писати **ô**, **ê**, **î**, **û** (з дашками над ними).

Проте вже в доповідній записці «О снятии стеснений...» (1905), схваленій на засіданні Відділення російської мови й словесності Академії Наук, О. Шахматов висловився за вживання літери **і** для передачі на письмі будь якого звука **і** незалежно від його походження, заперечивши етимологічний принцип орфографії М. Максимовича.

Це, ясна річ, дало підставу Б. Грінченкові, що за завданням журналу «Киевская старина» редагував загальновідомий тепер «Словар української мови», запровадити в ньому в основному ту систему графіки, що її рекомендував О. Шахматов. Рецензуючи «Словар», О. Шахматов схвалив цю систему.

У процесі друкування «Словаря» виникали додаткові правописні питання. Тому згадана академічна Малоруська комісія на засіданні 17 березня (за старим стилем) 1907 року спеціально обговорювала систему української графіки (матеріали засідання опубліковано в «Известиях» Академії, № 9, 1907). Враховуючи важливість справи, Комісія вирішила звернутися до багатьох українських учених, зокрема до П. Житецького, К. Михальчука, А. Кримського, В. Науменка та ін., висловити свої міркування. Внаслідок усього цього й було встановлено ту графічну систему, ґрунтовану на східноукраїнській основі, якою надруковано Словар за редакцією Б. Грінченка і якою з деякими змінами користуємося й тепер¹⁴.

Говорячи про український правопис, варто згадати про один

його варіант, запропонований заступником попечителя Київської навчальної округи, відомим у свій час педагогом М. Туловим. У 4—5 випусках воронізьких «Філологічних записок» за 1879 рік, він опублікував статтю «О малорусском правописании», в якій одстоював фонетичний принцип української орфографії, звичайно, на південно-східній діалектній основі. Та захопившись фонетизуванням, він пропонував чимало неприйнятних, такого, що утруднювало б друкування і читання українських книг, не говорячи вже про труднощі навчання письма. Так, наприклад, за його системою літера й замінювалася на **ј**, **щ** — на **шч**, м'якість приголосних позначалася рисою, як у фонетичній транскрипції, вводився **ў** нескладовий (*знај, јого, шчо, воўк, с'ад'*).

Визначенню деяких орфоепічних норм української літературної мови сприяли фонетичні дослідження В. Богородицького, зокрема його невеликий, але зроблений зі знанням справи опис говірки (переважно її звукової системи) с. Сушок колишньої Полтавської губернії («Ученые записки Казанского университета», кн. 5—6, 1901). К. Михальчук, рецензуючи цей опис («Киевская старина», № 9, 1901), відзначив, що автор виявив добру спостережливість, йому чужі «вузько тенденційні погляди на все малоруське». Спостереження В. Богородицького й тепер, після появи спеціальних експериментальних досліджень української фонетики, не втратили свого практичного значення. На його висновки посилаються автори сучасних загальних курсів української літературної мови (пор., наприклад, посилання в розділі «Фонетика» з двотомного «Курсу» за ред. Л. Булаховського, у 1-й книзі «Сучасної української літературної мови» за ред. І. Білодіда) та спеціальних фонетичних розвідок, конкретизуючи й узагальнюючи ці висновки.

Важливим у перші роки Радянської влади посібником для наукового вивчення української мови був «Украинский язык» С. Кульбакіна (1919), автор якого вважав, що в основі української літературної мови лежить полтавсько-київське наріччя (стор. 9). Подаючи історичні коментарі до правил, за вихідні сучасні форми він брав звичайно східноукраїнські.

У 20—30-х роках велику роботу по впорядкуванню і популяризації правопису, фонетичної системи і граматичної будови української літературної мови проводив професор Київського університету М. Г. Грунський, який опублікував декілька посібників (здебільшого у співавторстві) для її вивчення, рецензій та статей про основи й принципи українського правопису, брав участь у комісіях, що розробляли орфографічні кодекси, починаючи з 1919 року. З 1938 по 1941 рік був відповідальним секретарем Державної комісії, що переглядала правопис 1933 року. Комісія підготувала й організувала обговорення чотирьох проектів «Українського правопису», надрукованих 1938, 1939 (два) та 1940 року. Останній проєкт був затверджений урядом УРСР і виданий як офіційний «Український правопис» 1946 року.

Благородні постаті прогресивних російських філологів, письмен-

ників і громадських діячів, великих гуманістів свого часу будуть завжди світлими в історії української мови й культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: П. Д. Тимошенко, Володимир Ілліч Ленін і українська мова.— «Дніпро», № 4, 1960; Його ж; «Боротьба РСДРП (б), її засновника і вождя В. І. Леніна за вільний розвиток української мови у дожовтневій Росії».— Зб. «Питання філології та естетики у світлі Ленінських ідей», Вид-во Київського університету, 1970.
2. П. Левшин, Письма из Малороссии, X., 1816, стор. 77—78.
3. Про обговорення граматики О. Павловського в Петербурзькій Академії Наук див. статтю Й. Дзензелівського в журналі «Мовознавство» (№ 6, 1968) та П. Д. Тимошенка в збірнику «З історії української мови» (1972).
4. «Библиографические записки», XI, 1892, стор. 782.
5. «Известия [Российской] Академии Наук по Отделению Русского языка и словесности», т. III, 1854, стор. 200.
6. Зб. «Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849», Львів, 1909, стор. 82—83.
7. «Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови», ч. II, 1961, стор. 306.
8. Там же, ч. I., 1959, стор. 257.
9. Там же, стор. 75.
10. «Мовознавство», XII, 1949, стор. 65.
11. А. Шахматов, Курс русского литературного языка, СПб., 1890—1891 учебный год, гектографоване видання, стор. 56—57.
12. А. Шахматов, Курс русского литературного языка, СПб., 1910—1911 учебный год, стор. 171.
13. «Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови», ч. II, стор. 319.
14. Детальніше про це обговорення сказано в публікації Й. Дзензелівського «Заходи Петербурзької Академії Наук щодо впорядкування українського правопису» («Мовознавство», № 1, 1971).

Професор Ф. П. МЕДВЕДЄВ
(Харківський університет)

Г. С. СКОВОРОДА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Середина XVIII століття — час, що припадає на епоху поступового переходу Росії від феодалізму до капіталізму. В цей час загострювалися класові суперечності, посилювався антикріпосницький рух уярмленого селянства, що знайшов своє яскраве виявлення у війні проти царату під проводом Омеляна Пугачова, у загонах якого поряд з російськими селянами билися і українські селяни та козаки.

Ось за таких умов формувалися суспільно-політичні і філософські погляди видатного українського філософа-гуманіста, письменника-демократа Г. С. Сковороди. Він належав до найосвіченіших представників свого часу, бездоганно володів українською і російською мовами, добре знав латинську, грецьку, німецьку та єврейську. Дуже багато мандрував по містах і селах Слобідської України, виконуючи роль «мандрівного університету». Пройшов пішки Угорщину, Австрію, Італію, Німеччину, Польщу. «Життя й усне слово Сковороди,— зазначає письменник Г. П. Данилевський,— сильно діяли... Він був найулюбленішим ходячим колегіумом»¹.

Багатогранна творчість письменника, незважаючи на деяку обмеженість його світогляду, зумовлену часом, відбивала прагнення та інтереси покріпаченого селянства і козацтва. Г. С. Сковорода любив трудовий народ: «А мій жребій з голяками!». Видатний філософ відкидає євангельські нісенітниці та церковні забобони: «Возможно-ль, чтоб дѣва по рождествѣ осталась дѣвою? Чтоб человек воскрес? Вѣрь сему, грубая древность: наш вѣк просвѣщенный». За проповідування поглядів, спрямованих проти релігійних догматів і церковних властей, Сковороду звільнили в Переяславського, а потім Харківського колегіумів.

Велика заслуга просвітителя в тому, що він уперше на Україні піддав глибокій критиці біблію. А «...критика релігії,— підкреслював К. Маркс,— передмова всякої іншої критики»². Теоретичні погляди і практична діяльність Г. Сковороди мали багато спільного з найвидатнішими російськими просвітителями другої половини XVIII століття М. І. Новиковим, О. М. Радіщевим та іншими. Великий філософ безмежно вірив у всемогутність людського розуму.

Г. С. Сковорода виступав на захист знедолених народних мас, за їхнє право на освіту, за встановлення демократичних порядків у суспільстві. У своїх творах він змальовував тяжке життя широких народних мас, виступав проти кріпацтва та самодержавства.

Незважаючи на те, що дослідники багато працювали над вивченням мови творів Г. С. Сковороди, все ж питання це поки що залишається не розв'язаним.

Деякі автори дійшли висновків, що допомагають якоюсь мірою зрозуміти ті чи інші риси мовної майстерності видатного філософа і письменника. Але в цілому мова Г. С. Сковороди залишається і на сьогодні недостатньо дослідженою, твердження ряду вчених суперечливі, немає навіть єдиної думки з приводу її місця в історії української літературної мови. Так, П. Житецький про мовну практику Г. С. Сковороди пише: «Підкоряючись різноманітним впливам мови, то книжної, то розмовної, то міської, то сільської, він ніби втратив саме відчуття її»³.

Академік Д. І. Багалій говорить, що «безликі» писання не можуть іти у порівняння з енергійним, образним, нерідко приправленим сіллю складом мови Сковороди»⁴.

Протилежної думки дотримується академік М. С. Возняк. На його думку, мова творів Г. С. Сковороди є «страшною, тяжкою, дивачною, заплутаною, тяжко зрозумілою мішаниною»⁵.

Професор О. Н. Синявський кваліфікує її як «доволі типову книжну українську мову XVIII ст.»⁶.

Крім концепції акад. І. К. Білодіда та цінних думок про мову Сковороди, висловлених професором М. А. Жовтобрюхом у статті «Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г. С. Сковороди»⁷, аналогічного характеру були думки і ряду інших авторів. Вони тією чи іншою мірою аналізували відповідні мовні факти, іноді подавали нові відомості та висловлювали свої міркування з приводу цієї проблеми.

Така непогодженість в оцінці мови Сковороди пояснюється, на нашу думку, не тільки тим, що його мова справді складне явище, а й тим, що дослідження його мовних засобів провадилося тривалий час поза епохою, у яку жив і творив оригінальний філософ і письменник, не зважалося на умови життя українського народу, на особливості розвитку тогочасної мови та літератури. Ми поставили перед собою завдання зробити посильне пояснення у вивчення цієї проблеми.

Процес формування української національної мови, що розпочався з середини XVII століття, продовжувався і в XVIII столітті. Це був перехідний етап від мови народності до мови нації. Він характеризується, з одного боку, вживанням старої української літературної мови, що становила собою два помітних різновиди: слов'яно-руську (точніше, слов'янорусько-українську) та народно-книжну (точніше, так звану просту мову), а з другого боку, — відбувається інтенсивний процес формування української літературної

мови на живій народній основі, що знаходило своє широке відбиття перш за все у думах, піснях, у веселих епіграмах, комедіях, листах тощо.

Слов'яно-руська (слов'яно-русько-українська) мова в силу певних історичних умов значною мірою «зближена була з такими властивостями руських наріч, які складають спільне надбання їх (відсутність глухих голосних, повноголосся і под.), тому її можна назвати не стільки церковнослов'янською, скільки слов'яно-руською в найбільш загальному значенні цього слова»⁸. Характер цієї мови та її граматичне оформлення знайшли втілення у граматиці Мелетія Смотрицького (1619 рік).

Що ж до народно-книжної, так званої простої мови, то вона широко розвивалася вже у XVI столітті. Проста мова поступово замінює церковнослов'янську і польську, що були дуже поширені на той час у літературі України. Типовим і яскравим зразком цієї мови є такі відомі пам'ятки, як Пересопницьке Євангеліє (1556—1561) та Крехівський апостол (1560). Ці та подібні пам'ятки були написані мовою, наближеною до живої говірної.

Не можна обминути й того, що від середини XVII століття починається новий важливий етап у історичному розвитку літературної мови українського народу. В цей час продовжують розвиватися паростки національної літературної мови на новій, народній основі середньонадніпрянських говірок і південно-східного наріччя. Порівнюючи з XVI століттям, вони дедалі виразніше пробиваються крізь товщу традиційних форм слов'яно-руської (точніше — слов'яно-русько-української) мови та народно-книжної, простої мови, що лишаються ще основними типами літературної мови на Україні майже до кінця XVIII століття. Отже, аналізуючи мову творів Г. С. Сковороди, ми повинні зважити на загальний стан літературної мови того часу, враховуючи і «паростки» української літературної мови на народній основі. Відзначимо, що між цими типами мови не існувало непрохідних мурів. Живомовні елементи вживалися і в слов'яно-руській, і в простій мові; вони послаблювали гегемонію слов'яно-руської та наближали просту до говірної, що мало неабияке значення для піднесення писемності та взагалі культурного рівня населення.

Мовні явища, як відомо, значною мірою залежать від соціальних факторів, від історичних обставин, від розвитку духовної і матеріальної культури народу.

Широка антикріпосницька боротьба селянства і козацтва кінця XVI — першої половини XVII століття прискорювала перетворення української народності в націю.

«Справедлива війна українського народу за своє визволення вихувала в нього героїзм, гнівну ненависть до поневолювачів. Все це мало величезне значення для підготовки, а потім і успішного ходу визвольної війни 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією... Свої глибокі переживання, викликані турецько-татарськими спустошеннями, феодалським гнітом і особливо гнітом польської шлях-

ти, народ відобразив у неперевершених зразках оригінального жанру — історичних піснях і думках. Цей епос становить багатющу скарбницю духовних цінностей українського народу. Максим Горький так писав про багатівкову українську народну поезію: «Народна поезія України — апофеоз краси. Український народ проніс через століття рабства і неволі дорогоцінні багатства свого генія»⁹.

Уже в XVI і XVII століттях відчувався значний розрив між народно-книжною мовою (не говорячи вже про слов'яно-руську) та говірною. У XVIII столітті, незважаючи на велику кількість спільних рис між цими трьома типами мови, цей розрив ще більше поглибився. Проте давня літературна мова ще продовжувала відігравати важливу роль серед освічених людей того часу. Під тиском народної мови вона поступово втрачала свої позиції, сходила з суспільної арени. Завойовували одну за другою позиції письменники, які писали народною мовою або близькою до неї. У цьому плані значну роль відіграли Григорій Кониський (1717—1795) та Іван Некрашевич (1742—1796). Г. С. Сковорода відрізнявся від цих письменників хіба лише тим, що значно більше за них спирався на багатівкову традицію старослов'янської мови, бо вона, дещо затримуючи розвиток мови на живій говірній основі, протягом віків була не тільки мовою церковної догматики, а й міжнародною літературною мовою слов'ян. Цілком зрозуміло, що при характеристиці цієї мови потрібно зважати на її варіанти: східнослов'янський, південнослов'янський і західнослов'янський.

Слов'яно-руська мова знайшла високу оцінку в історії мовознавства, в тому числі й у радянському. «Ця літературна мова, — зазначає академік І. К. Білодід, — добре організована і регламентована, відома в багатьох країнах тодішнього культурного світу своїм, як на той час, високим рівнем розвитку, багатством виразу, видатними творами конфесіонального, полемічного, наукового, ораторсько-проповідницького, художнього, державно-ділового характеру, написаними цією мовою, — була могутнім засобом боротьби, особливо на Україні, проти польсько-шляхетської, папсько-езуїтської латинської експансії (та й інших іноземних експансій)»¹⁰.

Все це, без сумніву, добре розумів Г. С. Сковорода. Ось чому філософські і значна частина художніх творів видатного філософа-гуманіста й письменника-демократа знайшли своє відповідне оформлення саме слов'яно-руською (слов'янорусько-українською) мовою. Він переважно користувався саме цією мовою, бо «проста мова» поступалася своєю організацією і багатством перед слов'яно-руською з багатівковою традицією. Проста мова не знайшла свого належного місця в літературі, відповідного оформлення в граматиці. А значення граматики, як відомо, надзвичайно велике. Про це блискуче сказав у свій час М. В. Ломоносов: «Тупа ораторія, косноязычна поезія, неосновательна філософія, неприємна історія, сомнительна юриспруденція без граматики»¹¹.

Ця мова в силу певних історичних обставин стала могутньою зброєю видатного філософа і талановитого письменника Г. С. Сковороди.

У значній частині художніх творів Г. С. Сковороди, зокрема у ліричних і сатиричних, широко представлена говірна мова XVIII століття. В цьому відношенні є показовими такі його твори: «Ах поля, поля зелені», «Ой ти, птичко желтобоко», «Всякому городу нрав і права» та ін. За своїми мовними особливостями вони були близькі до тогочасної української народної пісні, прислів'їв, анекдотів тощо. 10-а пісня Г. С. Сковороди — «Всякому городу нрав і права» — не тільки стала народною, а й блискуче використана пізніше майстрами українського художнього слова.

У цих творах широко вживаються зменшено-пестливі форми: *голубочка, вербочки, синочок, хатка, маленька* тощо; займає належне місце кличний відмінок: *брате, друже, герою Богдане, сину, дядю покою* та багато інших. Не менш показовим є вживання у творах Г. С. Сковороди епітетів: *добрая слава, потоки чисті, береги трав'янисті, поля зелені, круглі могили, нечистий дух; ясний, милий, милосердний, красний, люта* та аналогічні. Сам характер ряду творів свідчить про їх близькість до фольклору. Одним з найяскравіших прикладів є 10-а пісня зі збірки «Сад божественных пѣсней»:

Ой ти, птичко, желтобоко,
Не клади гнѣзда високо!
Клади на зеленой травкѣ
На молоденькой муравкѣ
От, ястреб над головою
Висит, хочет ухватить,
Вашею живет он кровью
От, от, кохти он острит!

Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтра повѣвають,
Руки явору ламают.
А вербочки шумят низко.
Волокут мене до сна.
Тут течет поточек близко;
Видно воду аж до дна.

На что ж мнѣ замышляти,
Что в сель родила мати?
Нечай у тѣх мозок рвется
Кто высоко в гору дмется,
А я буду себѣ тихо
Коротати милый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Щастлив буду человек.

Пісні, вірші, байки і живе слово Г. С. Сковороди були популярними серед народу, їх поширенню активно сприяли кобзарі та лірники. Народ любив свого мандрівного вчителя, про що стверджують численні народні перекази та легенди.

Сказане підтверджується і мовною практикою письменника. Він поділяв учення геніального сина російського народу М. В. Ломоносова про три стилі і твердо дотримувався цих теоретичних настанов у практичній діяльності. Саме «високий стиль», відповідно припасований до української літературної мови XVIII століття, як правило, зачаровував Г. С. Сковороду. Незважаючи на зовні примхливо-строкатий характер його мови, вона багата, гнучка, барвіста і яскрава. У багатьох його творах соковиті народні компоненти, зокрема склад лексики та фразеології, мають значну перевагу над книжними.

Словниковий склад і фразеологія переважної більшості творів Г. С. Сковороди характеризуються наявністю великої кількості старослов'янських, русизмів і українських.

Старослов'янська лексика і фразеологія помітно надають мові Сковороди відповідної експресії, пристрасності, певного стилістичного забарвлення, хоч письменник широко вживає і тогочасну нейтральну лексику та фразеологію. Наведемо кілька прикладів із старослов'янської, російської та української мов: 1) *агнцы, аще, благовонний, брѣг, глас, дщерь, тать*; 2) *глаза, вещь, действие, жизнь, наследие, несколько, утро* та багато інших; 3) *батько, борошно, голяк, добро, дурень, господар, долоня, кухар, круча, певно, снідати, соплка, стебло, страви, шматок, позов* тощо. Слід відзначити, що лексичні запозичення часто приймають відповідне українське мовне оформлення. Легко помітити, що питома вага тої чи іншої лексики та фразеології Г. С. Сковороди визначається жанровими особливостями твору. Наприклад, значно ширше представлена українська лексика та фразеологія у віршах та байках, навпаки, у філософських трактатах переважає старослов'янська та російська.

Джерелами інтенсивного збагачення його словникового складу були також грецька, латинська та інші західноєвропейські мови. Багато запозичень із цих мов пояснюється не відсутністю у тогочасній українській мові потрібних лексем, а усталеною традицією книжної практики.

Багата і різноманітна за своїм складом фразеологія у творчості Г. С. Сковороди. Вона була важливим джерелом і знаряддям мудрості поета-філософа; за її допомогою він передавав свої найскладніші думки та найглибші почуття; дотепно і влучно, образно і колоритно доносив до свідомості читача різні проблеми буття.

Для ілюстрації наведемо кілька фразеологізмів, узятих із різних творів Г. С. Сковороди.

О когда бы же мнѣ в дурни не пошитись, далеко свиня от коня, ни полушки не стоит; красна хата не углами, а пирогами; наводити тѣнь, на ловці звѣрь, концы в воду, в огнѣ не горит и в водѣ не тонет; не ѣвши — легче, поѣвши — лучше; не проси дождя, по пословицѣ, проси урожая: бывает, что и дождь вредит плодосию; летѣла высоко, а сѣла недалеко; доброе братство лучше богатства, доброму человеку всякий день праздник, сія воля есть пуще

всякой неволи; не имѣй ста рублей, как одного друга; волка в плуг, а он в луг; чего не положил, не руш; под медом слов скрытый яд, сердце нежданное сито будет малим, лучше сахар с водою, нежели сахар с бѣдою; гробы поваленные, троянский конь та багато подібних.

Ми приєднуємося до загальної оцінки мови видатного письменника і філософа, що її дав академік І. К. Білодід: «У мові творів Г. С. Сковороди відображаються, таким чином, ті суперечності, які виявилися в українській літературній мові на кінець XVIII століття щодо використання різних її типів, відображається боротьба нового, що ґрунтується на народно-розмовній основі, і застарілого, що спиралося на традицію церковнослов'янської і старокнижної мови. Однак, незважаючи на те, що мова Сковороди є, власне, останнім помітним явищем мовно-літературної книжної традиції XVIII століття на Україні, в ній наявні **важливі прогресивні тенденції** — патетичне і сатиричне використання церковнослов'янської лексики, поєднання цих елементів з живою українською мовою. Це було у згоді з ученням Ломоносова про користь церковнослов'янської лексики і про права громадянства народно-розмовної, протонародної стихії в стилях літературної мови»¹².

Незважаючи на широке використання Г. С. Сковородою старослов'янських і старокнижних елементів, мові його творчості були властиві ті тенденції, які пізніше знайшли своє широке відбиття в образній мові І. П. Котляревського. Отже, мова художніх творів Г. С. Сковороди — помітне явище в історії української культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: «Сочинения Г. С. Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем», Х., 1894, стор. XIV.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. I, К., 1958, стор. 84.
3. П. Житецкий, «Энеида» Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века, К., 1900, стор. 53.
4. Див.: «Сочинения Г. С. Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем», Х., 1894, стор. CXVIII.
5. М. Возняк, Історія української літератури, т. III, Львів, 1924, стор. 84.
6. О. Синявський, Мова творів Г. Сковороди.— «Червоний шлях», 1924, № 4—5, стор. 255.
7. «Мовознавство», 1972, № 4, стор. 59—70.
8. П. Житецкий, «Энеида», Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в., К., 1900, стор. 8.
9. «Історія Української РСР», т. I, К., 1953, стор. 201—203.
10. І. К. Білодід, Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов, К., 1961, стор. 5.
11. М. В. Ломоносов, Полное собрание сочинений. т. VII, стор. 392.
12. І. К. Білодід, Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов, К., 1961, стор. 30—31.

ЗАСТОСУВАННЯ СТАТИСТИЧНОГО МЕТОДУ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ СИНТАКСИСУ

До історії типів атрибутивних словосполук і їх поширення в українській мові

Послідовне запровадження статистичного методу при діахронічному аналізі значного за обсягом і різностильного мовного матеріалу дає можливість помітити деякі тенденції розвитку окремих одиниць мови, її стильових, жанрових різновидів, індивідуальну своєрідність письменників.

Цікаві наслідки дає, зокрема, зіставлення різних лексико-граматичних засобів виразу атрибутивних відношень в українській мові, кількісне співвідношення форм різного категоріального й структурного складу. Причиною цього є, на наш погляд, те, що хоча означення й не має самостійного значення і не є в переважній більшості випадків необхідним елементом речення, воно все ж виконує особливу роль: відбиває комунікативну перспективу мовлення, служить нерідко образно-стилістичним прийомом. Оскільки «...його оформлення залежить ... від змісту тієї синтаксичної групи, до складу якої воно входить»¹, виникає необхідність розглядати типи атрибутивних словосполучень («означуване — означуюче») як комплекси, можливості їх поширення, ускладнення тощо. Простеження структурних та функціонально-стилістичних особливостей цих груп у порівняльно-історичному плані виявляє поряд із мовними спільностями, зумовленими генетичною спорідненістю східнослов'янських мов, окремі специфічні риси їх еволюції, породжені внутрішніми законами розвитку кожної з мов.

Як свідчить статистичний аналіз різних щодо часу й стилістичної приналежності текстів, розподіл різноструктурних атрибутивних словосполук в українській мові не однотипний. Частотність тих чи інших залежить від стилю мови, жанрових та видових особливостей твору, його тематичної спрямованості, часом визначається творчою манерою письменника. Таким чином еволюція стилю, невіддільна від закономірностей історичного розвитку літератури доби, творчої самотності митця, знаходить свій конкретний вияв у мові. Зрозуміло, що атрибутивні словосполучення як засіб емоційного, образного зображення, оцінної характеристики найбільш поширені в мові художніх творів і в мові публіцистики. У поезії

означень по відношенню до всіх слів тексту * 8—20%; у прозі 7—16%; у драматургії 8—6%. У публіцистиці кількість означень дорівнює 25%. У науковому стилі процент означень по відношенню до всіх слів тексту (500) порівняно високий, але вони, без сумніву, спеціалізовані. Тут спостерігається фактично постійне утворення стійких словосполучень і втрата атрибутивних функцій у ряду узгоджених і неузгоджених форм, перетворення атрибутивних словосполучень у номінативні.

Статистичні дані свідчать також про перевагу узгоджених форм у всіх стилях сучасної української літературної мови. Що стосується неузгоджених атрибутивних форм, то найбільш цікавими, в деяких випадках синонімічними по відношенню до форм узгоджених, є досить поширені в українській мові сполуки з родовим присубстантивним. Родовий присубстантивний ускладнюється часом додатковим членом, що уточнює, конкретизує зміст словосполучення. Тричленні сполуки атрибутивного змісту (родовий присубстантивний з конкретизатором) переважають у художній прозі, публіцистиці і науковій мові. Двочленні сполуки (родовий присубстантивний без конкретизатора) — в поезії і драматургії.

Простежимо поширення названих конструкцій у різних жанрах та видах літератури.

Типовими для української поезії (а також прози та публіцистики) є узгоджені форми означень, передусім присвійні прикметники в атрибутивній ролі, котрі зберігаються в українській літературі з найдавнішої доби (див., наприклад: **имюГ** (с)дне, Божією милостію, землю церковную, **кожи ЮГНАУіиХъ**²; з онукою пасыньковъною³; песнии голови⁴; Зинов'ева сина, креста Христова, кобылья голова, Езоповы басни⁵ і становлять собою продуктивні форми і у Т. Г. Шевченка («Адамові діти, кара господаева»), і у Лесі Українки («пісні соловейкові, матусина рука, пташине серденько»), і у М. Т. Рильського («вітрове щебетання, Дніпрова глибина»), і у інших українських поетів. Крім присвійних, в українській поезії атрибутивну функцію виконують й інші прикметники (якісні, відносні) ширшого або вужчого змісту з різноманітними відтінками відношення, які при переосмисленні нерідко набувають якісно-оцінного значення (див., наприклад, «папіряний поет» — у М. Т. Рильського)**.

Таким чином, у процесі розвитку узгоджених атрибутивних форм (і неузгоджених) відбуваються семантичні зсуви у бік розширення значення⁶. В українській літературі, головним чином у поезії, а також художній прозі, спостерігаємо так звані «нестягнені форми» прикметників фольклорно-пісенного походження (див. «голоднії люди» у Т. Г. Шевченка, «небеснії очі», «веснянії ночі» у Лесі Українки), що використовуються з певною настановою на підсилення мелодійності, ритмізацію мови. Загалом узгоджених атрибутивних

* Вибірки робилися у 500 слів.

** Те ж спостерігаємо в художній прозі та публіцистиці.

сполук в українській поезії (як і в художній прозі та публіцистиці) — найбільше.

Статистичні дані свідчать, що в середньому на 500 слів тексту припадає від 8—10 до 15—20% узгоджених означень. Частотність узгоджених означень у поезії, як помічаємо, залежить значною мірою від тематики і, що дуже важливо, від творчої манери поета. Так, наприклад, у творах Т. Г. Шевченка, що відзначаються розмовним характером, максимальна кількість означень не перевищує 10—11%, у поезіях П. Г. Тичини їх ще менше (8—9%), у поезіях І. Я. Франка, Лесі Українки, Максима Рильського — до 20%. З двох різновидів неузгоджених атрибутивних словосполук (родовий присубстантивний без конкретизатора і родовий присубстантивний з конкретизатором) у давній поезії, як і в давній літературі загалом, переважав родовий з конкретизатором, але вже в кінці ХІХ і на початку ХХ століття дедалі активнішим стає родовий без конкретизатора. Показовою в цьому відношенні є віршова література ХVІ—ХVІІІ століть. «Л я м е н т» 1 6 3 6 р о к у. Всього означень 57 на 500 слів тексту, тобто 11,4%, родовий з конкретизатором становить 5—8,7%, родового без конкретизатора немає зовсім⁷.

«Бурлескні вірші і діалоги» ХVІІІ століття. Всього означень 48—9,6%, родовий з конкретизатором становить 1-2%; родового без конкретизатора — немає⁸. Зіставимо цифрові дані, що їх дає поезія кінця ХІХ — початку ХХ століття і нашого часу (зокрема поезії М. Т. Рильського), де кількість атрибутивних неузгоджених сполук з конкретизатором сягає 15—17%. Цікаві у цьому відношенні і поезії П. Г. Тичини, де при абсолютній відсутності родового з конкретизатором у деяких поезіях родовий без конкретизатора представлений 7—14% (див. зокрема збірку П. Г. Тичини «Перемагають і живуть»). Можливо, це пояснюється загальними тенденціями розвитку слов'янського синтаксису, що діють у наш час, а саме: усічення форми, спрощення її з одночасним поглибленням змісту, переносністю, поширенням значення. Неузгоджені атрибутивні словосполучення з конкретизатором здебільшого виражені тричленною конструкцією, до складу якої входить іноді як обов'язковий, а іноді не як обов'язковий компонент а лише уточнюючий, конкретизуючий узгоджений займенник, прикметник, рідше дієприкметник, іноді іменник. Узгоджені форми здебільшого знаходяться, як відомо, в препозиції до родового присубстантивного, керовані (іменник) — у постпозиції. Інверсія узгоджених конкретизаторів (прикметників, займенників) здавна використовується в поезії (і в літературі загалом) як стилістичний прийом піднесення стилю, як засіб ритмізації. Напр.: «Сімена думки вашої, слід буття мого, в вихлях задуми тяжкої» (І. Франко); «Згряя акордів перлистіх» (Лесь Українка); «Символ душі своєї» (М. Рильський).

Подібного стилістичного ефекту досягають також поети шляхом нанизування ряду форм родового без конкретизатора. Напр.: «В краю барв, багатства, пісні..», «місця недолі й сліз» (І. Франко);

«Красо України, Подолля» (Леся Українка); «З міццю думки, волі і руки» (М. Рильський).

У конструкціях з родовим присубстантивним конкретизація змісту відбувається іноді не за рахунок залежних від родового форм, але й внаслідок створення нового поєднання атрибутивних прикметників з означуванням іменником. При послідовній інверсії, типовій для віршованої мови, подібне слововживання стає теж, як переконуємось, стилістичним прийомом, засобом ритмізації. Наприклад:

Про молодості легку випадковість
І старості сувору сивину ...
Горить, мов світоч, над тобою
Зоря майбутнього ясна ...

М. Рильський

Особливий інтонаційно-ритмічний малюнок відтворюють два узгоджені конкретизатори (один до означуваного іменника, другий — до родового присубстантивного). Наприклад:

Славути красної бори соснови
І Случі рідної веселі береги

Леся Українка

У прозі загальна кількість означень змінюється в середньому від 7 до 12—16%. У пам'ятках XIV—XVIII століть їх було більше, очевидно, за рахунок більшого числа власних імен, займенникових узгоджених форм тощо. Помічаємо і тут перевагу узгоджених форм. Серед узгоджених форм багато присвійних прикметників⁹, чимало таких, які за суфіксами є відносними, але зберігають найбільш конкретний присвійний зміст («пѣние ангельское, отеческое наказание, Павловскіи слова») ¹⁰.

Родовий присубстантивний складає всього до 15% усіх означень у пам'ятках. Серед них загалом більше тричленних атрибутивних словосполук, тобто частіше вживається родовий з конкретизатором, ніж без нього. Що стосується художньої прози XVIII—XX століть, то на початку неузгоджених атрибутивних форм майже не було (трохи більше було тричленних з конкретизатором), з часом число їх збільшується до 7—13%.

І хоча частотність одних і других залежить, на наш погляд, від жанрових рис твору, індивідуальних уподобань письменника, все ж загалом можна констатувати, що неузгоджених форм з конкретизатором — більше. Так, наприклад, у Ю. Яновського їх до 13% усіх означень тексту, у О. Вишні — 7—21%. І в прозі, як і в поезії, роль конкретизатора виконують узгоджені прикметники (в препозиції) і займенники (в постпозиції), значно рідше конкретизація відбувається за рахунок керованого іменника. Наприклад, «дни великой радости, тьло отца еи, процессиею людей оных, упадок славы нашея» («Лямент» 1636 р.) ¹¹.

Пізніше препозитивне використання всіх узгоджених форм (прикметників, займенників, діеприкметників тощо) стає нормою, а відхилення від норми, тобто постпозитивне їх вживання, перетворюється у спеціальний прийом урочистості, піднесеності мови,

романтизації стилю. Наприклад, «вага гіркого життя» (Панас Мирний); «аркуш поштового паперу» (С. Васильченко); «вежі південного неба» (Ю. Яновський); «цівки розтопленого металу» (О. Гончар) і «лелінья води річкової» (Марко Вовчок). Трапляється поширення конструкцій за рахунок кількох узгоджених форм до родового присубстантивного. Наприклад: «Лик молодії, ставної, задумливої козачки» (Марко Вовчок); «фундамент майбутньої великої колгоспної бібліотеки» (Остап Вишня); «рухомчисленних людських постатей» (О. Гончар).

Як переконаємось, різного роду узгоджені атрибутивні словосполучення, а також неузгоджені з конкретизатором якнайкраще відповідають архаїзованому, дещо піднесеному стилю пам'яток, вони найбільш придатні і для відтворення сентиментального, гумористичного, розмовного, загалом виразно інтонованого мовлення, романтичних настроїв тощо. Про це свідчать, зокрема, кількісні співвідношення узгоджених означень, родового з конкретизатором і родового без конкретизатора в українських пам'ятках XIV—XVIII століть (грамотах), у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, С. Васильченка, Панаса Мирного, Остапа Вишні, Ю. Яновського, Олесья Гончара тощо.

У драматургії загальна кількість означень значно скоротилась. П'єси стають дедалі більш сценічними. Можна простежити зменшення кількості означень, починаючи з «Різдвяних віршів Памви Беринди» XVII століття¹². Якщо тут їх було 14—12%, то в українських п'єсах радянського часу можна нарахувати лише 8—6%¹³.

Цікавими є пошуки деяких драматургів останніх десятиліть. Знову з'являється «ведучий», оповідач на сцені. Думаємо, що це повинно позначитись певним чином і на мові п'єс.

І тут, як і в інших жанрах, помічаємо розвиток неузгоджених атрибутивних форм, зокрема родового присубстантивного з конкретизатором і без нього. Розподіл неузгоджених атрибутивних словосполучень у драматургії — нерівний. Загалом чимало двочленних і тричленних атрибутивних словосполучень. Як і в поезії та прозі, інверсія прикметників і в драматургії стає часом засобом романтизації стилю. Наприклад: «сини степів золотих (О. Корнійчук).

У публіцистиці кількість означень, без сумніву, зросла (11%—25%). У цьому, певно, як і в ряді інших ознак виявляються закономірності розвитку цього стилю мови, зближення його з мовою художніх творів, взаємний вплив художньої літератури і публіцистики.

У публіцистиці (особливо XVI століття) помічаємо перевагу узгоджених форм. Разом з тим поступово дедалі більше розвиваються й неузгоджені форми (родовий присубстантивний) з конкретизатором і без нього. Родовий з конкретизатором, як переконаємось, трапляється частіше.

Ознакою патетичної публіцистики минулого є інверсія узгодженого прикметника в тричленних атрибутивних сполуках. Наприклад: «серб казни погибельной, любви духа тщеславного» (І. Вишенський)¹⁴. Для публіцистики XIX—XX століть характерні тричлен-

ні конструкції з обов'язковими узгодженими прикметниками, займенниками в препозиції. Наприклад: «Життя... дійових осіб» (І. К. Тобілевич); «нарис... найпродуктивнішого напрямку» (Леся Українка).

Визначальною особливістю української публіцистики ХІХ—ХХ століть, як, певно, і російської, є максимальне поширення родового присубстантивного за рахунок залежних іменників¹⁵.

Дуже цікаві показники дає наукова мова. При наявній перевазі узгоджених означень, простежуємо також максимальне вживання неузгоджених (родового присубстантивного) з конкретизатором і без нього. Узгоджені атрибутивні сполуки, помічаємо, теж мають у науковому стилі більш широкий зміст, часом якісно-оцінний, іноді спеціальний, термінологічний. Наприклад: «Людське суспільство, глибше пізнання, матеріальні цінності, лінгвістичні аспекти»¹⁶.

Тричленні атрибутивні словосполуки, до складу яких входить родовий з конкретизатором, найбільш поширені в науковому стилі. І ці, як і узгоджені двочленні, специфічні, серед них багато таких, що наближаються до сталих. Наприклад: «Розвиток людського суспільства, проблема переносного значення, галузь лінгвістичних дисциплін, засіб художнього зображення, питання психологічних факторів, матеріал художньої літератури, розщеплення семантичної структури» тощо¹⁷.

Слід зауважити, що узгоджені прикметники в таких сполуках використовуються лише в препозиції. Родовий без конкретизатора теж досить поширена конструкція в науковому стилі, але вживання його, як і родового з конкретизатором, здебільшого узвичаєне. Наприклад: «Шляхом афіксації чи словоскладання, історія дослідження, питання стилістики»¹⁸.

Аналіз атрибутивних словосполук різних типів і різного складу, їх поширення в різних стилях української літературної мови, історичний аспект дослідження дають підстави зробити деякі висновки щодо тенденцій розвитку як українського (так і східнослов'янського в цілому) синтаксису.

-Поява і розгалуження нових типів атрибутивних словосполук в українській мові, зокрема з родовим присубстантивним, своєрідний розподіл їх у мові різної стилістичної й жанрової специфіки свідчить про еволюцію структури українського словосполучення, спрощення системи, з одного боку, ускладнення її, з другого, що є наслідком розвитку аналітичних форм. У мові продовжується «перерозклад» зв'язків, що існували між компонентами дієслівно-іменних конструкцій, і побудова на їх основі іменних тричленних та двочленних сполук¹⁸.

Можливі й аналогічні процеси в мові, у мовних формах виявляється прагнення до логічної й емоційно-естетичної повноти висловлювання й максимального спрощення форми²⁰. Відбувається також поступове спрощення тричленних конструкцій з родовим присубстантивним, звільнення їх від конкретизатора. Цей процес

відбувається досить активно в пізніші часи, тому в художній літературі, публіцистиці ХІХ—ХХ століть продуктивними стають поряд з узгодженими атрибутивними сполуками (широким використанням у них присвійних прикметників, що завжди було специфічною особливістю української мови), конструкції з родовим присубстантивним.

У новій українській поезії і драматургії, де слово завжди було найбільш економним і вагомим (а поезію ще характеризує й алегоричність мови) достатніми виявляються двочленні конструкції з родовим присубстантивним. Тут позначаються особливості віршованої і розмовної мови ²¹.

Тричленні конструкції з родовим присубстантивним, що є особливою старих книжних стилів, переважають у художній прозі (особливо в творах певного емоційно-стилістичного характеру — романтичних, гумористичних), а також у публіцистиці і науковій мові.

Родовий присубстантивний з конкретизатором спостерігається і в старій поезії, потім загальна його кількість скорочується ²². В новій поезії (ХХ століття) ми його знову знаходимо, хоча поширення його й нерівномірне. При послідовній інверсії конкретизатора (узгодженого прикметника, займенника) такі тричленні структури стають з часом засобом ритмізації, стилістичним прийомом.

Серед тричленних атрибутивних словосполук з родовим присубстантивним можна розмежувати словосполучення, де конкретизатор необхідний для логічної повноти характеристики (бо родовий присубстантивний не володіє змістовою повнотою, вичерпаністю), і словосполучення, де конкретизатор факультативний (може бути, а може його й не бути), висловлювання не втрачає завершеності разом з втратою конкретизатора.

Проте, на наш погляд, цей поділ, якщо йдеться про мову художньої літератури,— умовний, бо в мові художнього твору та чи інша деталь інформації (як іноді і в розмовній мові) може набувати особливої ваги не стільки, можливо, з погляду логічної повноти повідомлення, скільки з погляду вияву емоційного фону, стилістичної атмосфери, глибинного підтексту мовлення тощо. В лінгвістичній літературі неодноразово підкреслювалась єдність комунікативної і естетичної функцій мови ²³. Тому ми не можемо цілком погодитись з категоричним поділом таких конструкцій на необхідні і факультативні ²⁴.

Загалом в історії української літературної мови накреслюється така еволюція атрибутивних форм. Узгоджені атрибутивні словосполучення здебільшого з присвійними прикметниками, а також прикметниками якісними і відносними. Поступове розгалуження значень відносних і якісних прикметників, процес абстрагування, розвиток переносних значень. Еволюція давніх (староруських) тричленних конструкцій з родовим присубстантивним, втрата третього члена, конкретизатора, наповнення двочленних (спрощених) словосполучень більш узагальненим, широким змістом, розвиток переносності значення у родового присубстантивного.

Як свідчать староруські пам'ятки, всі названі типи атрибутивних словосполук були властиві східнослов'янським мовам, але в російській і білоруській мовах ширшого поширення дістали конструкції з родовим присубстантивним (тричленні і двочленні), в українській мові широкому їх поширенню перешкодив факт збереження й активного використання атрибутивних словосполук з узгодженими прикметниками, зокрема присвійними. Ці розходження найбільш виразно виявилися в мові художніх творів. Як відзначає і Г. Г. Поліщук, «найбільш подібними є публіцистичні й наукові тексти. Істотно відрізняються щодо вживання атрибутивних генітивних словосполучень художні тексти української мови, де середня частота генітивів не перевищує 8% (тоді як у російській і білоруській мовах число виборок, де генітивні словосполучення вжиті від 8 до 20%, дорівнює 83—87%)»²⁶.

Про зменшення кількості присвійних прикметників і займенників, розвиток атрибутивних сполук з родовим присубстантивним у російській мові говорить і І. С. Лазебной²⁷, пояснюючи це явище змінами у співвідношенні категоріального, дистрибутивного факторів добору засобів виразу атрибутивних відношень, фактору лексичного паралелізму. Так виявляється специфіка споріднених мов, спільне й відмінне в їх розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.—Л., АН СССР, 1945, стор. 31.
2. Пам'ятки української мови, Українські грамоти XV ст., К., «Наукова думка», 1965, стор. 26, 50, 70.
3. «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., К., «Наукова думка», 1965, стор. 70.
4. «Малорусский Люцидарий по рукописи XVII в.», Варшава, 1906, стор. 26.
5. «Хрестоматія давньої української літератури». Вид. 3-є, доповнене, К., «Радянська школа», 1967, стор. 242, 324, 622, 623.
6. Узгоджені означення в науковому стилі також відзначаються або загальним, досить широким значенням (нерідко якісно-оцінним), або спеціалізованим, термінологічним.
7. Див.: «Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)», Видання третє, доповнене, К., «Радянська школа», 1967.
8. Там же.
9. Див.: «Хрестоматія давньої української літератури», 1967.
10. Там же.
11. Там же.
12. Там же.
13. О. Корнійчук («Загибель ескадри», «Макар Діброва»), В. Суходольський («Устим Кармалюк»), Яків Баш («Професор Буйко»).
14. «Хрестоматія давньої української літератури», 1967.
15. Див. також: Л. П. Давидова, Семантико-синтаксичне поширення субстантивних словосполучень.— «Мовознавство», 1972, № 6, стор. 70.
16. А. М. Шамета, Переносне значення слова в мові художньої літератури, К., 1967; В. Л. Карпова, Термін і художнє слово, К., 1967.
17. Там же.
18. Там же.
19. Див.: Н. Ю. Шведова, О некоторых активных процессах в современном русском синтаксисе.— «Вопросы языкознания», 1964, № 2.

20. Див.: Ф. О. Нікітіна, Про деякі закономірності аналогічних процесів у мові.— «Мовознавство», 1972, № 4, стор. 16.

21. Таку ж думку зустрічаємо і в авторефераті докторської дисертації Г. Г. Поліщук: «... Письменники в багатьох випадках наслідують природні закони розмовної мови. Це виявляється і в істотному зменшенні числа КФ (комунікативно-факультативних.— В. М.) означень в п'єсах у порівнянні з прозою (напр., у прозі О. С. Пушкіна від 3 до 13% КФ означень, в драмах 1—2 приклади; у прозі І. С. Тургенева — від 10 до 30%, в п'єсах 6—10,5%, у прозі О. Фадеева — від 8 до 10%, у п'єсах 4% і т. п.» (Г. Г. Поліщук, Обязательные и факультативные определения в русском языке (их коммуникативная и конструктивная роль). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Саратов, 1972, стор. 13).

22. Роль третього члена в найдавніших конструкціях з родовим присубстантивним розцінюється Г. Г. Поліщук як конструктивна, проводиться аналогія між цим конкретизатором і вказівним займенником, що оформив з часом повні прикметники. «Процес поступового звуження галузі конструктивної обов'язковості означення,— пише Г. Г. Поліщук, — приводив до зміни структури атрибутивного генітивного словосполучення, оскільки, крім старої моделі (... чело-век високого роста), з'являється «згорнута» атрибутивна модель... «дом отца» замість обов'язкового «дом моего, святого и пр. отца» (Г. Г. Поліщук, Обязательные и факультативные определения в русском языке, стор. 21—22).

23. А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, Изд. 2-е, Изд-во МГУ, 1961, стор. 61.

24. Г. В. Степанов, О художественном и научном стилях речи.— «Вопросы языкознания», 1954, № 4, стор. 91, Г. Г. Поліщук, Автореферат докторської дисертації, Саратов, 1972, стор. 10.

25. Г. Г. Поліщук, Обязательные и факультативные определения в русском языке, стор. 24.

26. И. С. Лазебной, Частотность употребления и факторы выбора морфолого-синтаксических типов при выражении атрибутивных отношений в русском языке XI—XX веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, К., 1971.

Літературна мова. Писемна мова. У слов'ян, як і в інших народів, поняття про писемну, літературну мову починає викристалізовуватись, формуватись з того часу, коли їхня усна мова починає передаватись і в просторі, і в часі буквено-звуковим письмом. Про це, до речі, свідчить і сама назва зафіксованої буквено-звуковим письмом у того чи іншого народу його рідної усної мови. Букви, вживані в письменстві сучасних народів,— це колишні зарубки, «черты и резы», знаки, які до того використовували люди, щоб згадати якісь події, факти, речі. Згодом, коли люди навчилися розчленовувати свою мову на речення, слова, склади, звуки, деякі з цих уже давно відомих знаків стали знаками окремих звуків.

У праслов'янській мові в значенні «будь-який знак» могли вживатись три слова: **буки**, **книгы**, **письмен**. Коли ж слов'яни почали фіксувати, передавати звуки своєї мови на письмі, ці назви стали назвами і знаків окремого звука. Так, у IX—XIII ст. у всіх слов'ян слова **буки**, **письмена** могли вживатись або в значенні «знак, яким передається звук мови», або в значенні «сукупність знаків, якими передаються звуки мови, алфавіт». Слово **буква**, наприклад, і тепер у східних слов'ян і болгар уживається в значенні «знак звука», а в сербів слово **буквица** вживається в значенні «сукупність знаків, якими передаються звуки, алфавіт».

Від основи назв знаків звуків **письмена**, **книгы** утворились і назви зафіксованими цими знаками на якомусь матеріалі усної мови. Так, у східних слов'ян X—XIII ст. зафіксована буквами усна мова стала називатись **письменнык ензыкь**, суч. рос. **письменный язык**, суч. укр.— **писемна мова**; у чехів **спісовны язык**; у сербів, болгар — **книжовен язык**.

У давніх латинян у значенні «знак, буква» вживалось слово **література**, яке могло вживатись у таких значеннях: уміння, мистецтво писати букви; азбука, рукопис, твір, взагалі — писемність. У латинській мові від слова **літера** утворився і прикметник **літературний** (*litteratus*), який спочатку вживався в значенні

«письменний, тобто той, що знає букви, вміє писати і читати», а потім і в значенні «високоосвічений».

Латинські слова **літера**, **література**, **літературний** спочатку поширились у західноєвропейських мовах, з яких згодом і були запозичені в російську та українську мови. Так, в українській мові слово **література** в значенні «буква» було вже відоме в XVII столітті, а слова **література** в значенні «сукупність написаних творів», **літературний** у значенні «стосовний до літератури» почали вживатись у наших мовах тільки з кінця XVIII століття. І саме з цього часу в значенні «звукова мова, передана літерами», і почав вживатись у нас як синонім до терміна «писемна мова» новий термін — «літературна мова», а в російській мові — «литературный язык». У такому широкому значенні, у значенні «звукова мова, передана буквами, літерами з усіма її особливостями» термін «літературна мова» може вживатись ще й тепер. Однак у працях радянських і зарубіжних дослідників історії літературної мови терміни «писемна мова» і «літературна мова» вживаються і в іншому, точніше окресленому значенні. Так, термін «писемна мова» тепер може вживатись в таких значеннях: а) передача шляхом копіювання буквено-звуковим письмом усної мови з усіма її фонетико-граматичними й лексичними особливостями; б) мова, яка користується буквено-звуковим письмом; саме цим вона й відрізняється від тих мов, що таким письмом ще не користуються.

Доцент А. А. Москаленко
(Одеський університет)

З М І С Т

І. К. Білодід. Ленінське вчення про розвиток національних мов і його втілення в житті народів СРСР	3
--	---

ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

І. І. Ковалик. Граматичні категорії в сучасній українській мові та методи їх вивчення	22
І. К. Кучеренко. Об'єкт і предмет синтаксису	28

СЛОВОТВІР

М. М. Фащенко. Спостереження над словотворенням іменників жіночого роду із суфіксом -ість	35
Ф. П. Смагленко. Словотворча характеристика українських іменників з кінцевим -о	41
О. С. Шевчук. Префіксально-суфіксальний спосіб утворення прикметників	46
Т. М. Возний. Дієслівні утворення на -ити (рос. -ить , білорус. -иць (-ыць)) у східнослов'янських мовах	55

СТИЛІСТИКА

П. С. Дудик. Видозміни у структурі розмовних фразеологізмів	63
А. І. Мамалига. До питання про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газет	72
П. П. Плющ. Образ оповідача-автора в творах Остапа Вишні і роль мовних засобів у створенні цього образу	80
Ю. Ф. Касім. Про деякі специфічні прийоми утворення оказіоналізмів в українській радянській гумористичі	88

ФОНЕТИКА

С. П. Бевзенко. До характеристики відмінностей у вокалізмі української діалектної мови	94
--	----

ІСТОРІЯ МОВИ

П. Д. Тимошенко. Роль російських учених у становленні норм нової української літературної мови на південно-східній діалектній основі	102
Ф. П. Медведєв. Г. С. Сковорода в історії української літературної мови	110

МЕТОДИКА

В. В. Моренець. Застосування статистичного методу при дослідженні синтаксису (до історії типів атрибутивних словосполук і їх поширення в українській мові)	117
--	-----

СЛОВНИК МОВОЗНАВЦЯ

А. А. Москаленко. Літературна мова. Писемна мова	126
--	-----